

ชุดหลักพระพุทธศาสนา

บทนำ I แห่ง

พระพุทธศาสนา I

โดย

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช

บทนำแห่งพระพุทธศาสนา

พระนิพนธ์

สมเด็จพระญาณสังวร

สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

บทนำแห่งพระพุทธศาสนา

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของหอสมุดแห่งชาติ

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน),

บทนำแห่งพระพุทธศาสนา... พิมพ์ครั้งที่ 2.

กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2541.

57 หน้า

1. พุทธศาสนา.

I. ชื่อเรื่อง.

294.3

ISBN 974-580-829-6

©สงวนลิขสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติ

พิมพ์ครั้งที่ ๒/๒๕๔๑ จำนวน ๕,๐๐๐ เล่ม

ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา

พลอากาศเอก หะริน หงสกุล

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพฯ

โทร. ๒๔๑๗๗๙๐

คำนำ

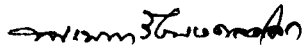
มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ มีนโยบายที่จะจัดพิมพ์หนังสือทางพระพุทธศาสนาเพื่อประชาชนทุกระดับชั้นสามารถอ่านศึกษาหาความรู้เกี่ยวกับคำสอนของพระพุทธศาสนาได้โดยง่าย อันจะเป็นประโยชน์ต่อการนำไปประพฤติปฏิบัติให้เกิดสันติสุขแก่ชีวิตและสังคม ทั้งจะเป็นการช่วยกันดำรง และส่งเสริมพระพุทธศาสนาให้มั่นคงสถาพรสืบไปด้วย

มหาวิทยาลัยได้พิจารณาเห็นว่า พระนิพนธ์ของเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก เหมาะสมเป็นอย่างยิ่งที่จะจัดพิมพ์เผยแพร่ตามนโยบายดังกล่าว เพราะเป็นบทพระนิพนธ์ที่ประกอบด้วยเนื้อหาสาระครบถ้วนบริบูรณ์ และอ่านเข้าใจง่ายสำหรับผู้อ่านทุกระดับ มหาวิทยาลัย จึงได้เลือกสรรมาจัดพิมพ์เผยแพร่เป็นชุด ๆ เป็นลำดับไป

พระนิพนธ์เรื่องบทนำแห่งพระพุทธศาสนา นี้ เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้ทรงอธิบายถึงลำดับความเป็นมาของพระพุทธศาสนา นับแต่พระพุทธประวัติการเกิดขึ้นของพระพุทธศาสนา

ข

ความหมายของศาสนา ใจความปฐมเทศนา และคำสอนสำคัญ
ของพระพุทธศาสนา ฉะนั้น พระนิพนธ์เรื่องนี้จึงให้ความรู้เรื่อง
พระพุทธศาสนาตั้งแต่เบื้องต้นจนจบอย่างกระชับรัดได้ใจความ
ชัดเจน เป็นการนำผู้อ่านเข้าสู่พระพุทธศาสนาในชั่วเวลาอันสั้น
พระนิพนธ์เรื่องนี้จึงนับว่ามีคุณค่าควรแก่การศึกษาของผู้สนใจ
ทั่วไปเป็นอย่างยิ่ง มหามกุฏราชวิทยาลัยจึงได้จัดพิมพ์เผยแพร่
ให้แพร่หลายกว้างขวางยิ่งขึ้น เพื่อสาธุชนผู้ใฝ่รู้ทั้งหลายจักได้ใช้
เป็นคู่มือศึกษาพระพุทธศาสนาสืบไป.

(พระมหารัชชมงคลดิลก)

ผู้อำนวยการ

มหามกุฏราชวิทยาลัย

มีนาคม ๒๕๕๑

สารบัญ

การรู้จักพระพุทธศาสนา	๑
พระพุทธเจ้าคือใคร?	๒
การตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า	๗
การเกิดขึ้นของพระพุทธศาสนา	๑๒
พระไตรปิฎก	๑๕
ความหมายของศาสนา	๒๐
การสอนศาสนาของพระพุทธเจ้า	๒๑
ปฐมเทศนา	๒๓
ประมวลคำสอนของพระพุทธศาสนา	๒๔
ความหมายของธรรม	๓๗
สังฆตธรรม อสังฆตธรรม	๔๐
อัสตดา อนัตตา	๔๔
ธาตุแท้คืออะไร	๕๑
การปฏิบัติ การบรรลุ และภูมิธรรม	๕๓

บทนำแห่งพระพุทธศาสนา

การรู้จักพระพุทธศาสนา

การรู้จักพระพุทธศาสนานั้น **ขั้นต้น** รู้จักด้วยการเรียน คือการฟังการอ่านพระพุทธศาสนา เป็นต้นว่า ฟังหรืออ่านพระวินัยให้รู้พระพุทธรูปบัญญัติที่พระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติไว้ พระธรรมคือคำสอน พุทธประวัติคือประวัติของพระพุทธเจ้า ดังเช่นที่จัดไว้เป็นหลักสูตรของนวกภูมิในขั้นต้น การรู้จักพระพุทธศาสนาก็รู้จักด้วยการฟังหรือการอ่านพระพุทธศาสนา ดังกล่าวมา

ขั้นที่สอง รู้จักพระพุทธศาสนาที่ตนเอง ด้วยการที่ได้พิจารณาพระพุทธศาสนาที่ฟังหรือที่อ่านนั้น นำเข้ามาดูที่ตนเอง และปฏิบัติพระพุทธศาสนาขั้นที่ตนเอง ก็จักรู้จักพระพุทธศาสนาที่ตนเอง

ขั้นที่สาม รู้จักพระพุทธศาสนาด้วยผลของการปฏิบัติที่ได้รับโดยลำดับ จนถึงความรู้ความเห็นที่บังเกิดขึ้นแจ่มแจ้งในธรรม อันเป็นเหตุชำระจิตใจให้บริสุทธิ์สะอาดจากเครื่อง

เศร้าหมองอกุศลบาปทั้งหลาย แม้ในขั้นที่สามนี้ก็เป็นการรู้จัก
พระพุทธานุศาสนานาที่ตนเองอีกเหมือนกัน

การรู้จักพระพุทธานุศาสนาขั้นแรกเรียกว่า **ขั้นปริยัติ**
คือการเรียน ขั้นที่สองเรียกว่า **ขั้นปฏิบัติ** ขั้นที่สามเรียกว่า
ขั้นปฏิเวธ ตามศัพท์แปลว่า ความรู้แจ้งแทงตลอด คือความรู้
ความเห็นที่เกิดขึ้นแจ่มแจ้งดังกล่าว

พระพุทธานุศาสนานั้น ตามศัพท์ **พุทธ** ก็แปลว่าผู้รู้ ผู้
ตรัสรู้ **ศาสนา** แปลว่า คำสอน หรือว่าคำสั่งสอน รวมเข้าเป็น
พุทธานุศาสนา แปลว่าคำสอนของพระพุทธ คือคำสอนของพระ
ผู้รู้ หรือว่าคำสั่งสอนของพระผู้รู้ พระพุทธ พระผู้รู้ ในคำนี้ก็
หมายถึง ท่านผู้ตรัสรู้พระธรรมแล้ว แสดงพระธรรมสั่งสอน
ตั้งเป็นพระพุทธานุศาสนาขึ้น ท่านผู้นี้เป็นพระศาสดาผู้สั่งสอน
พระพุทธานุศาสนา เป็นผู้ตั้งพระพุทธานุศาสนาขึ้น ก็คือพระสัมมา
สัมพุทธเจ้า พระบรมศาสดาของเราทั้งหลาย ซึ่งมีพระประวัติ
ปรากฏอยู่ในพุทธประวัตินั้น

พระพุทธเจ้าคือใคร?

พระองค์ประสูติใน *ชมพูทวีป* บัดนี้ เข้าใจกันว่าอยู่ใน
แคว้น *เนปาล* เมื่อก่อนพุทธศักราช ๘๐ ปี ทรงเป็นโอรสของ
กษัตริย์ผู้ปกครองแคว้น *สักกชนบท* ได้ทรงปรารถนาความแก่

ความเจ็บ ความตาย ที่มีประจำแก่ทุกชีวิตที่เกิดมา จึงพอ
 พระฤทัยในบรรพชาคือการบวช ดังที่ท่านได้แสดงว่า ได้ทอด
 พระเนตรเห็น **เทวทูต** ทั้ง ๔ คือ คนแก่ คนเจ็บ คนตาย และ
 สมณะ ทรงสลดพระฤทัย ในเมื่อทอดพระเนตรเห็นคนแก่
 คนเจ็บ คนตาย ทรงน้อมเข้ามาว่า ทุกคนผู้เกิดมาก็ต้องแก่
 เจ็บ ตาย ไม่มีใครที่จะพ้นไปได้ จึงทรงปรารภ **โมกขธรรม**
 ธรรมเป็นเครื่องหลุดพ้น หรือความหลุดพ้นจากความแก่ ความ
 เจ็บ ความตาย ได้ทรงพิจารณาเห็นว่า ธรรมเช่นนี้ย่อมมี
 อยู่คู่กัน เพราะว่าเมื่อมีแก่ มีเจ็บ มีตาย ก็ต้องมีไม่แก่ ไม่เจ็บ
 ไม่ตาย เป็นคู่กัน และทรงเข้าพระฤทัยว่า ธรรมที่ทำให้พ้น
 จากความแก่ ความเจ็บ ความตาย บรรลุถึงความไม่แก่ ไม่เจ็บ
 ไม่ตาย นั้นแหละเรียกว่า **โมกขธรรม** ซึ่งทรงเข้าพระฤทัยว่า
 จะต้องมียู่ จึงได้ทรงปรารภ และได้ทรงเห็นว่า การบวชนั้น
 มีโอกาสที่จะปฏิบัติเพื่อประสบโมกขธรรมนี้ได้ อันเป็นธรรม
 ที่ลุ่มลึก

ทรงปรารภเหตุดังกล่าวนี้ จึงเสด็จออกทรงผนวช โดย
 ทรงสละเครื่องผูกพันของฆราวาสหมดทุกอย่าง ทรงสละทั้ง
 พระชายา พระโอรส สละปราสาทที่เป็นที่ประทับอยู่ในฤดู
 ทั้งสาม ๓ ปราสาท สละตำแหน่งรัชทายาท สละพระประยูร-
 ญาติ มิตรสหายทั้งหมด แปลว่าสละโลก ออกทรงผนวช

เสด็จจาริกท่องเที่ยวไปลำพังพระองค์เดียว โดยที่ได้ทรงตัดพระเมาฬี คือพระเกศาที่มุ่นเป็นมวยด้วยพระขรรค์ และทรงเปลื้องเครื่องขัตติยาภรณ์ทั้งหมด ทรงนุ่งห่มด้วยผ้ากาสาเยหรือกาสาเว คือผ้าย้อมน้ำฝาด ดังที่เรียกกันในบัดนี้ว่าน้ำกรัก ผ้าย้อมกรัก แล้วก็เสด็จจาริกท่องเที่ยวไปโดยลำพังพระองค์เดียว อาศัยอาหารด้วยการบิณฑบาต คือเที่ยวขอเขามาเสวย ต้องทรงดำเนินไปด้วยพระบาทบนแผ่นดิน บรรทมกลางดินกลางทราย

นึกถึงภาพแล้วก็จะรู้สึกได้ว่า ต้องมีพระหฤทัยที่มั่นคงเด็ดเดี่ยวมากจึงได้ทรงสละได้ เพราะว่าก่อนที่จะเสด็จออกทรงผนวชนั้น ประทับอยู่ในปราสาท ๓ ฤดู แวดล้อมไปด้วยบุคคลและวัตถุเป็นเครื่องบำรุงทุกอย่าง ได้เสวยอาหารที่ปรุงมาเป็นอย่างดีที่มีผู้นำมาทุกเวลาที่ต้องการ ทรงเครื่องขัตติยาภรณ์ที่สวยงามประณีต บรรทมบนพระแท่นและเครื่องลาดที่งดงามและอำนวยความสะดวกทุกอย่าง แวดล้อมไปด้วยบริวาร จะเสด็จไปข้างไหนก็มียานพาหนะที่สวยงาม หรือจะทรงม้า ทรงช้างก็มีอยู่พร้อมสรรพทุกอย่าง ดำรงอยู่ในฐานะเป็นองค์รัชทายาท พระชายาก็ทรงพระสิริโฉม พระโอรสก็เพิ่งจะประสูติ ตามที่แสดงไว้ในพระประวัติ พิจารณาดูแล้วก็น่าที่จะสละออกได้ยาก เพราะการที่สละออกนั้นก็ไม่ได้หมายความว่า สละออกชั่วคราว

อย่างสละมาบวช ๓ เดือน แต่ว่าเป็นการสละออกตลอดไป ด้วยมุ่งที่จะได้โมกขธรรมคือความหลุดพ้น ดังกล่าวนั้น

อาศัยที่ได้ทรงมีพระปัญญาที่มองเห็นสัจจะ คือความจริงของชีวิตอย่างแท้จริง เรียกว่า มองเห็นทุกข์ที่อยู่ในความสุขอันใด ๆ มองไม่เห็น เพราะนึกดูว่า ผู้ที่อยู่ในภาวะที่เป็นสุขเช่นนั้น แวดล้อมไปด้วยอำนาจวาสนาเครื่องบำรุงความสุขทุกอย่าง พระชนม์ก็ยังไม่ชรา พระเกศาที่ยังดำสนิท พระชาก็อยู่ในพระวัยที่สวยงาม พระโอรสกิเพ็งประสูติ ทุกอย่างอยู่ในความสดชื่นเหมือนอย่างดอกไม้ที่เพิ่งบาน กำลังงอกงาม ยังไม่แสดงอาการของความร่วงโรยอะไร สิ่งเหล่านี้ควรจะเป็นเครื่องปกปิดไม่ให้มองเห็นความทุกข์คือ แก่ เจ็บ ตาย ซึ่งก็เป็นเครื่องปกปิดได้จริงสำหรับคนทั่ว ๆ ไป ใครจะมองเห็น ถ้าว่ากันด้วยตาเนื้อแล้ว ก็มองเห็นแต่ความสดชื่น ความสมบูรณ์ บริบูรณ์ทุกอย่าง แต่ที่อาศัย **ตาปัญญา** ซึ่งเป็นตาใน จึงได้ทรงมองเห็นความทุกข์ทั้งหลายที่ซ่อนอยู่ในเครื่องปกคลุมคือความสุขนั้น อันได้แก่ ชราทุกข์ พยาธิทุกข์ มรณทุกข์ เป็นสัจจะคือความจริงของชีวิต ที่โผล่ขึ้นมาปรากฏในพระหฤทัยอย่างแจ่มชัด

เข้าใจว่าอาศัยเหตุนี้ ท่านจึงได้ยกแสดงเป็น **บุคคลาธิษฐาน** ว่า ทรงเห็นเทวทูต คือคนแก่ คนเจ็บ คนตายกับสมณะ

เพราะว่าเทวดานั้นปกติมองไม่เห็นด้วยตาเนื้อตามที่เชื่อถือกัน
 เว้นไว้แต่ว่าต้องการจะมาแสดงกายให้ปรากฏ เพราะร่างกายของ
 เทวดานั้นเป็นกายทิพย์ จะเห็นก็เห็นด้วยตาทิพย์ อันเรียกว่า
 ทิพยจักขุ ลัจจะคือความจริงของชีวิตทั้งสามก็เหมือนเช่นนั้น
 ในขณะที่กำลังอยู่ในวัยที่สมบูรณ์ วัยที่สมบูรณ์นี้ ย่อมปกปิด
 ไม่ให้มองเห็น แปลว่าตาเนื้อมองไม่เห็น มองเห็นแต่ความ
 สวยงามและสิ่งที่ตกแต่งไว้อย่างสวยงาม แต่ว่าตาใจคือปัญญา
 มองเห็น ก็เท่ากับว่าเป็นตาทิพย์นั่นเอง มองลอดเข้าไปเห็น
 ลัจจะ คือความจริงที่ซ่อนอยู่ ท่านจึงได้ผูกขึ้นเป็นปุคคลา-
 ธิษฐานว่าได้ทรงเห็นเทวดา แม้สมณะก็เช่นเดียวกัน จะมอง
 เห็นคุณของสมณะก็ด้วยตาปัญญา ตาเนื้อแล้วก็ไม่เห็น
 เพราะว่าการเป็นสมณะนั้น เค้าหามองในสายตาเนื้อ แต่ว่า
 ฝูงใสในสายตาของปัญญา อาศัยปัญญา และอาศัยพระ
 ปณิธาน คือความตั้งพระหทัยมุ่งมั่นจริง ๆ จึงได้ทรงสละได้

เมื่อทรงสละแล้ว ก็ทรงดำรงความเป็นอยู่อย่างตรง
 กันข้ามทันที ดังที่กล่าวมาข้างต้น อาหารที่มีผู้จัดถวายอย่าง
 ประณีต ก็เที่ยวขอเขามาเสวย สุดแต่เขาจะให้ เหมือนอย่างที
 พระไปบิณฑบาต แล้วก็ได้อาหารจากชาวบ้านนั่นเอง ดีบ้างเลว
 บ้าง เคยทรงเครื่องขัดติยาภรณ์ ก็มาทรงผ้ากาสาเยหรือผ้า
 กาสาวะ คือผ้ากรัก ผ้าย้อมน้ำฝาด ต้องบรรทมกลางดินกลาง

ทราญ ได้ตั้งไม้ สุดแต่ว่าจะไปรอนแรมลงที่ไหน ต้องเสด็จไป ด้วยพระบาทเปล้า ต้องช่วยพระองค์เองทุกอย่าง ไม่มีข้าทาส บริวารมาคอยช่วยเหลืออะไรทั้งนั้น แปลว่าอยู่ในสภาพที่กลับ ตรงกันข้ามทุกอย่าง คล้ายกับถูกเขาเนรเทศออกไปจากบ้าน จากเมือง แล้วไม่ได้มีสมบัติอะไรติดตัวไปเลย แถมยังตัดเกศา เสียด้วย การตัดเศกกลายเป็นคนศึระะไล่นซึ่งถูกดูถูก อย่าง ไทยเราเรียกว่าอัปรียัจญไร ไม่เป็นที่นับถืออีกต่อไป

การตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า

และเมื่อทรงผนวชแล้วก็มุ่งที่จะแสวงหาโมกขธรรม ใน ข้อนี้ได้มีแสดงไว้ในวินัยปิฎกว่า ในครั้งแรกได้ทรงศึกษาและ ปฏิบัติกับอาจารย์ **อาฬารดาบส** และ **อุททกดาบส** ได้ทรง ปฏิบัติได้เสมอกับอาจารย์ทั้งสอง ก็ทรงเห็นว่า ยังไม่ใช่ทาง หลุดพ้น จึงเสด็จออกไปทำ **ทุกกรกิริยา** คือการทำตนให้ ลำบากหลายประการ ดังที่ท่านแสดงว่า ยังไม่มีใครทำได้เสมอ เหมือนมาก่อน แล้วทรงเห็นว่า แม้การกระทำทุกกรกิริยา คือการทรมานกายให้ลำบากนี้ เป็นสิ่งที่ไร้ประโยชน์ ไม่ให้เกิด ปัญญาแต่อย่างไร ไม่ใช่ทางของความหลุดพ้น จึงได้ทรงเลิก แล้วก็ทรงหวนระลึกถึงปฐมฌาน คือความเพ่งที่หนึ่ง อันหมายถึงสมาธิอันแน่นแน่ เคยทรงได้เมื่อทรงพระเยาว์ ได้ตามเสด็จ

พระราชบิดาไปในพิธีแรกนาขวัญ ในขณะที่พระราชบิดาทรงประกอบพิธีแรกนาขวัญนั้น พระองค์ประทับอยู่ ณ ภายใต้ต้นหว่า ก็ทรงกำหนดลมหายใจเข้าออก จิตก็เป็นสมาธิจนถึงขั้นปฐมฌาน ทรงได้ปฐมฌานในครั้งนั้น แต่ว่าต่อมาสมาธินั้นก็เสื่อมไป ได้ทรงระลึกถึงสมาธิจิตที่ทรงได้ ก็ได้ทรงคิดว่าการปฏิบัติทางสมาธินั้นจะพียงนำไปสู่ความหลุดพ้นได้ จึงได้ทรงเริ่มจับปฏิบัติทางสมาธิ เป็นอันว่าได้ทรงเริ่มเข้าทางถูก ทรงปฏิบัติทางสมาธิจนได้ **อัปนาสมาธิ** คือสมาธิที่แน่วแน่จนถึงขั้นฌานแล้วก็ทรงห่อมจิตที่เป็นสมาธิไปเพื่อรู้ ก็ได้บังเกิดพระญาณคือความหยั่งรู้ขึ้นได้โดยลำดับ

พระญาณแรก คือพระญาณที่หยั่งรู้ขั้นอันเป็นที่อาศัยอยู่ในปางก่อนได้ เรียกว่า ๑ ว่าระลึกชาติหนหลังได้ ระลึกย้อนถึงชาติหนหลังตั้งแต่ ๑ ชาติ ๒ ชาติ ออกไปจนถึงนับไม่ถ้วนชาติ

ต่อจากนั้นก็ทรงได้พระญาณ คือความหยั่งรู้จุดคือความเคลื่อนออกไป อุปบัติคือความเข้าถึงชาตินั้น ๆ ของสัตว์ทั้งหลาย ว่าเป็นไปตามกรรม คือการที่จงใจกระทำทางกาย ทางวาจา ทางใจ ของตนเอง ทำกรรมดีก็ไปเกิดในชาติที่ดีมีความสุข ทำกรรมชั่วก็ไปเกิดในชาติที่ชั่วมีความทุกข์

ต่อจากนั้นก็ทรงได้พระญาณคือความหยั่งรู้ที่ ๓ คือ

ความหยั่งรู้เป็นเหตุสิ้นอาสวะ คือกิเลสที่นอนจมหมักหมมอยู่ในใจทั้งหมด อันได้แก่พระญาณที่หยั่งรู้ในทุกข์ รู้ในเหตุเกิดทุกข์ รู้ในความดับทุกข์ รู้ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ พระญาณที่หยั่งรู้ในอาสวะ คือกิเลสที่นอนจมหมักหมมอยู่ในจิต พระญาณที่หยั่งรู้ในเหตุเกิดอาสวะ พระญาณที่หยั่งรู้ในความดับอาสวะ พระญาณที่หยั่งรู้ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ

ครั้งทรงได้พระญาณที่สามนี้ จึงเป็นวิชาความรู้แจ่มแจ้งสว่างโพลงขึ้นในสัจจะทั้งหลาย เมื่อวิชาปรากฏขึ้น วิมุตติ คือความหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ทั้งปวงก็ปรากฏขึ้น เมื่อทรงได้วิชาวิมุตติตั้งนี้จึงทรงเป็น **พุทฺโธ** คือเป็นผู้ที่ตรัสรู้แล้ว **วิสุทฺโธ** เป็นผู้ที่บริสุทธิ์หลุดพ้นแล้ว **กรรณามหณฺณโว** ต่อจากนั้นก็ให้มีพระกรุณาตั้งห้วงทะเลหลวง เพราะได้เสด็จจาริกไปประกาศพระพุทฺธศาสนา ตั้งพระพุทฺธศาสนาและพุทฺธบริษัทขึ้นในโลก

ในตอนนี้ พึงพิจารณาทำความเข้าใจประกอบอีกเล็กน้อยว่า **พระญาณที่หนึ่ง** คือพระญาณที่รู้ระลึกถึงชาติหนหลังได้ ที่เรียกว่าระลึกชาติได้ดังกล่าวนั้น เป็นเครื่องเปิดโมหะคือความหลง เข้าใจผิดเห็นผิดในเรื่อง ตายเกิด ตายสูญ เพราะได้ทรงมองเห็นว่า มีชาติคือความเกิดมาแล้วติดต่อกันมาโดยลำดับ นับย้อนหลังขึ้นไปตั้งแต่ ๑ ชาติจนถึงนับชาติไม่ถ้วน และ

พระญาณที่หยั่งรู้นี้ ได้รู้ถึงรายละเอียดของชาติหนึ่ง ๆ ด้วย ว่า มีชื่ออย่างไร มีอายุอย่างไร มีสุขมีทุกข์อย่างไร ดังนี้ เป็นต้น

พระญาณที่สอง คือความหยั่งรู้ถึงการจุติ คือความ เคลื่อนออกไป อุปบัติคือความเข้าถึงชาติหนึ่ง ๆ ของสัตว์ ทั้งหลายว่าเป็นไปตามกรรม เป็นเครื่องเปิดโมหะคือความหลง ในเรื่องราวอะไรเป็นเหตุ เพราะว่าเหตุปรากฏแก่พระญาณว่าเป็น ไปตามกรรม คือความเคลื่อนออกไปจากชาติหนึ่งแล้วเข้าถึงคือ เกิดขึ้นอีกชาติหนึ่งนั้น เป็นไปตามกรรม คือการที่จงใจกระทำ ทางกาย ทางวาจา ทางใจของตนเอง กรรมชั่วก็ทำให้ไปเกิดขึ้น ในชาติที่ชั่วมีทุกข์ กรรมดีก็ให้ไปเกิดในชาติที่ดีมีสุข ทำให้ เกิดความหยั่งรู้แน่นอนลงไป ในกรรมและผลของกรรมไม่สงสัย เพราะว่าได้มองเห็นเหมือนอย่าง เป็นสถิติปรากฏอยู่ทุกชาติ

ในตอนนี้นำใจเพิ่มเติมว่า จะทำกรรมดีหรือ กรรมชั่วก็ตาม ก็ต้องทำให้เคลื่อนออกจากชาติหนึ่ง และก็เข้าถึงอีกชาติหนึ่ง คือ ตาย-เกิด-ตาย-เกิด อยู่เรื่อยไปตลอดเวลา ที่ยังกระทำกรรมอยู่ และทำไมจึงยังต้องทำกรรมอยู่ ทั้งกรรมดี บ้างกรรมชั่วบ้าง ก็เพราะยังมีกิเลส อันเป็นเหตุให้กระทำกรรม ฉะนั้น เมื่อยังมีกิเลสอันเป็นเหตุให้ทำกรรมอยู่ตราบใด ก็ต้อง กระทำกรรมและก็ต้องตาย ต้องจุติแล้วก็ต้องเกิด ต้องอุปบัติ คือเคลื่อนและเข้าถึงชาติหนึ่ง ๆ อยู่เรื่อยไป จนกว่าจะสิ้นกิเลส

เพราะฉะนั้น เมื่อทรงได้ **พระญาณที่สาม** คือว่าได้
 หยั่งรู้ลงในทุกข์ ในเหตุเกิดทุกข์ ในความดับทุกข์ ในทาง
 ปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ในอาสวะ ในเหตุเกิดอาสวะ ใน
 ความดับอาสวะ ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ จึงทรง
 ดับกิเลสได้สิ้นเชิง ความตรัสรู้และความหยั่งรู้ของพระองค์นั้น
 ก็เป็นความหยั่งรู้ที่ถึงที่สุด ไม่มีความหยั่งรู้ที่จะยิ่งขึ้นไปอีก

ความหยั่งรู้ในทุกข์นั้น ก็ตั้งต้นแต่เกิดเป็นทุกข์ แก่
 เป็นทุกข์ ตายเป็นทุกข์ เป็นต้น ดังที่เราทั้งหลายสวดมนต์กัน
 อยู่ในเวลาเช้า คือได้ทรงเห็นประจักษ์ชัดว่า ไม่ใช่ แก่ เจ็บ
 ตาย เท่านั้นเป็นทุกข์ เหมือนอย่างที่เราเห็นเมื่อครั้งก่อนที่จะ
 เสด็จออกทรงผนวช ที่ว่าทรงเห็นเทวทูตนั้น คือเห็น คนแก่
 คนเจ็บ คนตาย แต่ว่ายังไม่เห็นเกิด แต่ในความตรัสรู้ของ
 พระองค์นี้ ได้ทรงเห็นเพิ่มเติมว่า แม้เกิดก็เป็นทุกข์ และเกิด
 นี้แหละเป็นความทุกข์ที่เป็นต้นของทุกข์ทั้งหลายในปัจจุบันชาติ
 เพราะว่ามีเกิดจึงมีแก่ มีเจ็บ มีตาย แก่เจ็บตายนั่นเนื่องมา
 จากเกิด เมื่อเกิดแล้วต้องแก่เจ็บตายเสมอ จะเกิดขึ้นมาโดย
 ไม่แก่ไม่เจ็บไม่ตายไม่ได้ เมื่อมีชาติแล้วต้องแก่เจ็บตายเสมอ
 เพราะฉะนั้น โดยที่แท้แล้ว ชาติคือความเกิดนี้เป็นตัวทุกข์
 เป็นต้นของทุกข์ทั้งหลายในชีวิตปัจจุบัน อันนี้เป็นความตรัสรู้
 ของพระพุทธเจ้าที่เป็นพระญาณที่สาม และหยั่งรู้ในเหตุเกิด

ทุกซ์ว่า ตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยากนี้แหละ เป็นเหตุให้เกิดทุกซ์ ดับตัณหาเสียได้คือความดับทุกซ์ ทางที่ทรงปฏิบัติมาโดยลำดับจนได้ปัญญาได้ญาณที่หยั่งรู้นี้ เป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกซ์ และเป็นญาณที่หยั่งลงไปจนถึงอาสวะ คือกิเลสที่นอนจมหมักหมมอยู่ในจิต เหตุเกิดอาสวะ ความดับอาสวะทางปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ เพราะตัณหาก็ก็นื่องมาจากอาสวะมีอวิชชาสวะ เป็นต้น

เป็นอันว่าได้ทรงปฏิบัติดำเนินมาโดยสมบูรณ์ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกซ์ ดับอาสวะ จึงได้ความดับทุกซ์ดับอาสวะสิ้นเชิง พระญาณคือความหยั่งรู้นี้เป็นวิชาความรู้แจ่มแจ้งสว่างโพล่งขึ้น กิเลสและกองทุกซ์ทั้งปวงก็ดับไปหมด เป็นวิมุตติ ความหลุดพ้น เหมือนอย่างว่าเมื่อแสงสว่างปรากฏขึ้น ความมืดก็หายไป สิ่งทั้งหลายที่ถูกความมืดปกคลุมหุ้มห่อเอาไว้ จึงปรากฏอย่างชัดแจ้งสมบูรณ์ทุกประการ จึงทรงเป็นพุทธโธ ผู้รู้ผู้เห็น ผู้เห็นทุกอย่าง รู้เห็นสมบูรณ์ นี้แหละเรียกว่า **ผู้ตรัสรู้** วิสฺสุทโธ เป็นผู้บริสุทธิ์หลุดพ้น ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น จึงเป็นอันว่าได้ทรงประสบโมกขธรรม ธรรมเป็นเครื่องหลุดพ้นจากทุกซ์ทั้งปวงตามที่ได้ทรงตั้งพระฤทัยไว้

การเกิดขึ้นของพระพุทธศาสนา

พุทธศาสนา ที่แปลว่าคำสอนของพระพุทธ หรือว่าคำสั่งสอนของพระพุทธนี้ พระพุทธเจ้าได้ทรงใช้ขึ้นเองเป็นครั้งแรกเมื่อทรงแสดง **พระโอวาทปาติโมกข์** คือแสดงพระโอวาทที่เป็นปาติโมกข์คือเป็นหัวข้อใหญ่ เมื่อตรัสรู้แล้วได้ ๒-๓ พรรษา ก็เรียกว่าเมื่อต้นพุทธกาลทีเดียว ปรากฏในพระคาถาหนึ่งของโอวาทปาติโมกข์นั้นว่า

สพฺพปาปสฺส อภรณํ	<i>การไม่ทำบาปทั้งปวง</i>
กฺุสลสฺสุปฺปสมฺปทา	<i>การยังกุศลให้ถึงพร้อม คือ การทำกุศลให้สมบูรณ์</i>
สจฺจตฺตปริโยทปนํ	<i>การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว</i>
เอตํ พุทฺธาน สาสนํ	<i>นี่เป็นศาสนา คือ คำสอนของพระพุทธทั้งหลาย ดังนี้</i>

คำว่า **พุทฺธาน สาสนํ** ก็คือพุทธศาสนานั้นเอง ต่อมาก็ได้ใช้คำนี้เป็นชื่อแห่งศาสนาของพระพุทธเจ้าว่า **“พุทธศาสนา”**

ตามพระประวัติเดิม พระพุทธเจ้าแสดงแต่ **คำสอน** คือเป็นคำสอนสำหรับอบรมจิตใจ ยังไม่ได้ทรงแสดง **คำสั่ง** คือพระวินัย แต่ที่ต่อมาเมื่อภิกษุทั้งหลายมีมากขึ้น ผู้มาบวชก็มาจากตระกูลต่าง ๆ กัน มีอชยาศัยและมีความมุ่งหมายต่าง ๆ กัน และมีจำนวนมากขึ้น มีลาภสักการะต่าง ๆ เกิด

มากขึ้น เป็นต้น จึงทำให้ภิกษุบางรูปประพฤติไม่เรียบร้อย
 เสียหาย จนถึงมีคำติฉินนินทาเกิดขึ้น พระพุทธเจ้าทรงทราบจึง
ทรงบัญญัติพระวินัย ห้ามความประพฤติเช่นนั้นเป็นคราว ๆ มา
 พระวินัยนี้เป็นคำสั่ง ฉะนั้น แต่เดิมมาในชั้นแรกมีแต่คำสอน
 ยังไม่มีคำสั่ง คำว่าศาสนา จึงแปลว่าคำสอนอย่างเดียว แต่เมื่อ
 พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติพระวินัยขึ้น คำว่าศาสนาจึงแปลว่า
 คำสั่งสอน คำสั่งนั้นหมายถึงพระวินัย คำสอนนั้นหมายถึง
 พระธรรม อันหมายถึงคำสอนเป็นเครื่องอบรมจิตใจดังกล่าว

ขอให้ท่านทั้งหลายทำความเข้าใจว่า คำว่า **“ธรรม”** นั้น
 ใช้ในความหมายหลายอย่าง ใช้ในความหมายที่กว้างครอบคลุม
 ไปทั้งหมดก็ได้ ใช้ในความหมายที่แคบเฉพาะอย่างใดอย่างหนึ่ง
 ก็ได้ คำว่าธรรมที่ใช้ในคำว่า ตรัสรู้พระธรรม หรือว่าแสดงพระ
 ธรรมสั่งสอนที่ใช้ทั่ว ๆ ไป ย่อมหมายความว่าครอบคลุมทั้งหมด
 แต่ว่าเมื่อแยกออกเป็นคำสั่งและคำสอน คำสั่งนั้นเรียกว่า
 พระวินัย คำสอนก็คงเรียกว่า ธรรม หรือ ธรรมะ ซึ่งในที่นี้
 เมื่อมาคู่กันกับวินัยว่า **ธรรมวินัย** คำว่าธรรมก็มีความหมาย
 จำกัดเฉพาะที่เป็นคำสอน อันไม่ใช่เป็นคำสั่งคือวินัยเท่านั้น
 โดยแยกคำสั่งออกไปอีกพวกหนึ่งเรียกว่าวินัย จึงขอให้ท่าน
 ทั้งหลาย ได้ทำความเข้าใจถ้อยคำที่ใช้ดังนี้

พระพุทธศาสนานั้นจึงแยกออกเป็นธรรมที่เป็นคำสอน

ส่วนหนึ่ง วินัยที่เป็นคำสั่งส่วนหนึ่ง ในสมัยพุทธกาลก็น่าจะแยกออกเป็น ๒ ส่วนดังนี้ ฉะนั้น ในสมัยที่ใกล้จะเสด็จดับขันธปรินิพพาน ได้ทรงตั้งให้พระธรรมวินัยเป็นคาสดาแทนพระองค์ ในเมื่อพระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานล่วงไป ดังที่ตรัสไว้แปลความว่า “ธรรมและวินัยอันใดที่เราแสดงแล้วบัญญัติแล้วแก่ท่านทั้งหลาย ธรรมและวินัยนั้นเป็นคาสดาของท่านทั้งหลายโดยกาลล่วงไปแห่งเรา” ดังนี้ ตามพระพุทธานุศาสน์นี้ก็แสดงว่า พระพุทธานุศาสน์นั้นแยกเป็น ๒ คือ เป็นธรรมส่วนหนึ่ง เป็นวินัยส่วนหนึ่ง หรือเรียกว่าแยกออกเป็น ๒ ปิฎก

พระไตรปิฎก

ใน **ตำนานสังคายนา** ครั้งที่ ๑ เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานล่วงไปได้ ๓ เดือน และในตำนานสังคายนาครั้งที่ ๒ เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานล่วงไปได้ประมาณ ๑๐๐ ปี ก็ปรากฏว่าพระพุทธานุศาสน์ยังคงแยกออกเป็น ๒ ปิฎก คือพระธรรมวินัย หรือว่าวินัยและธรรม แต่ต่อมาในสมัยสังคายนาครั้งที่ ๓ ตามที่แสดงไว้ในตำนานจึงได้แยกออกเป็น ๓ ปิฎก ดังที่ไทยเราเรียกว่า **ไตรปิฎก** คือมาจากคำบาลีว่า ตปิฎก คือวินัยปิฎก สุตตันตปิฎก และอภิธรรมปิฎก

คำว่า **ปิฎก** นั้น แปลว่า ตะกร้า ที่เป็นวัตถุก็หมายถึง ตะกร้าสำหรับใส่ผลไม้หรือสิ่งของทั้งหลายนี้แหละ มาใช้เป็นชื่อของการจำแนกหมวดหมู่แห่งพระศาสนาคือคำสั่งสอน คือว่า แยกออกเป็น ๓ ตะกร้า คือว่าแยกออกเป็น ๓ หมวดใหญ่ ๆ นั่นเอง วินัยนั้นก็คงรวมเข้าเป็นหมวดหนึ่ง หรือว่ารวมใส่ไว้ใน ตะกร้าใบหนึ่ง เรียกว่า **วินัยปิฎก** ธรรมคือคำสั่งสอนนั้นแยกออกเป็น ๒ หมวด หรือว่าแยกใส่ไว้ใน ๒ ตะกร้า คือว่าบรรดา คำสอนที่ได้ทรงสอนแก่บุคคลนั้น ๆ ในโอกาสนั้น ๆ เป็น คำสอนที่มีบุคคลเป็นต้นเป็นผู้รับเทศนา รวมใส่เข้าไปในตะกร้าหนึ่ง หรือรวมใส่เข้าไปในหมวดหนึ่ง เรียกว่า **สุดตันตปิฎก** หมวด พระสูตร ส่วนคำสั่งสอนที่แสดงแต่ข้อธรรม ไม่กล่าวว่าจะแสดงแก่ ใครที่ไหน โดยยกหัวข้อขึ้นเป็น ๔ หัวข้อ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน แล้วก็แสดงอธิบายแสดงไปตามหัวข้อทั้ง ๔ นี้ ก็ รวมใส่ไปในตะกร้าใบหนึ่ง คือไว้หมวดหนึ่ง เรียกว่า **อภิธรรมปิฎก**

ในชั้น **อรรถกถา** ท่านพระอาจารย์ผู้แต่งอธิบายพระ คัมภีร์จึงได้กล่าวอธิบายว่า พระพุทธเจ้าได้เสด็จขึ้นไปทรง แสดงโปรดพระพุทธมารดาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ คำแสดงใน ชั้นอรรถกถา ซึ่งแต่งเมื่อพระพุทธศาสนาล่วงไปหลายร้อยปี หรือว่าตั้งพันปี ส่วนในเนื้อหาของพระอภิธรรมปิฎกเองนั้น

ไม่มีบอกว่าจะแสดงแก่ใครที่ไหน

และคำว่า **อภิธรรม** นั้น แปลว่า ธรรมที่ยิ่ง อันหมายถึงถึงว่าเป็นธรรมที่ยิ่งใหญ่กว่าธรรมอื่น ๆ หมายความว่า เฉพาะธรรม คือ แสดงจำเพาะธรรมเท่านั้น ไม่กล่าวถึงเรื่องประกอบทั้งหลาย ดังนี้ก็ได้ หมายความว่า เป็นอธิบายธรรม เท่ากับว่าเป็นอรรถกถา คือเป็นถ้อยคำที่อธิบายเนื้อความอย่างหนึ่งดังนี้ก็ได้ บรรดาผู้ที่นับถือพระอภิธรรมปิฎกเป็นอันมากมักจะพอใจในคำอธิบายว่า อภิธรรมคือธรรมที่ยิ่งใหญ่ยิ่งกว่าธรรมทั้งหลาย แต่ว่าผู้ที่ใคร่ครวญเป็นส่วนมากที่วางใจเป็นกลาง มักจะพอใจในอธิบายว่า คำอภิธรรมหมายถึงเฉพาะธรรม หรือว่าหมายถึงอธิบายธรรม หรือเท่ากับว่าเป็นอรรถกถา เป็นถ้อยคำที่อธิบายเนื้อความของธรรมอย่างหนึ่งดังนี้

คำว่า **วินัย** นั้น แปลว่า แนะนำ แปลว่า กำจัด ที่แปลว่าแนะนำ ก็คือแนะนำความประพฤติทางกายทางวาจาให้เรียบร้อยดีงาม ที่แปลว่ากำจัด ก็คือกำจัดโทษอันเกิดจากความประพฤติชั่วประพฤติผิดทางกายทางวาจา

คำว่า **สุตตันตะ** มีคำแปลหลายอย่าง เช่น แปลว่าเป็นเหมือนนอย่างเส้นด้ายที่ร้อยดอกไม้ กล่าวคือเป็นเครื่องรวบรวมประมวลเข้ามาซึ่งข้อธรรมทั้งหลาย จัดให้เป็นระเบียบเรียบร้อยดีงาม และยังมีคำแปลอย่างอื่นอีก

คำว่า **อภิธรรม** นั้นก็ดังที่ได้กล่าวแล้ว แปลว่าธรรมที่ยิ่งใหญ่ แปลว่า เฉพาะธรรม แปลว่า อธิบายธรรม

พระพุทธศาสนาจึงได้แยกออกเป็น ๓ หมวด ๓ ตะกร้า คือ วินัยปิฎก สุตตันตปิฎก อภิธรรมปิฎก ดังนี้

ท่านแสดงว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมสั่งสอนด้วยภาษาของชาวมคธ ซึ่งเป็นภาษาพื้นเมืองที่คนพูดกันเข้าใจกันง่ายในท้องถิ่นนั้นในเวลานั้น เพราะฉะนั้น จึงได้ใช้ภาษามคธเป็นภาษาของพระพุทธศาสนา หลักฐานที่รับนับถือกันมาจนถึงบัดนี้ เป็นหลักฐานที่ได้จากลึงกาทวิป หรือประเทศศรีลังกา ดังที่มีเล่าในประวัติพระพุทธศาสนาว่า

ในสมัยสังคายนาครั้งที่ ๓ พระเจ้าอโศกมหาราชแห่งชมพูทวีปคืออินเดีย ได้ทรงส่งพระมหินทเถระ ซึ่งเป็นพระราชโอรส พร้อมทั้งคณะสงฆ์ ไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในลึงกาทวิป พระเจ้าแผ่นดินลังกาพร้อมทั้งประชาชนก็ได้รับนับถือพระพุทธศาสนามาตั้งแต่ในครั้งนั้น พระพุทธศาสนาจึงได้ตั้งมั่นลงในลึงกาทวิป และได้กระทำสังคายนาครั้งแรกในลึงกาทวิป เป็นการแสดงว่าพระพุทธศาสนาได้ตั้งมั่นในลึงกาทวิปลงแล้วนับต่อจากที่ทำลงในชมพูทวีปเป็นครั้งที่ ๔ และต่อมาในพุทธศตวรรษที่ ๕ พระสงฆ์ในลึงกาทวิปได้ปรารภกันขึ้นว่า ความทรงจำของบุคคลได้เสื่อมลง การที่จะทรงจำ **ปาพจน์**

คือถ้อยคำที่เป็นประธาน คือพระธรรมวินัยหรือพระไตรปิฎก พุทธวจนะเป็นการยาก จึงได้ประชุมกันทำสังคายนานับเป็นครั้งที่ ๕ จารึกพระไตรปิฎกเป็นตัวอักษร พระไตรปิฎกจึงได้เป็นตัวอักษรขึ้นตั้งแต่ในพระพุทธศตวรรษที่ ๕ ในลังกาทวีป และได้จารึกด้วยภาษามคธ ซึ่งนับถือว่าเป็นภาษาที่พระพุทธเจ้าได้ทรงใช้สั่งสอน และพระไตรปิฎกที่จารึกเป็นตัวอักษรนั้น ได้เรียกอีกคำหนึ่งว่า “บาลี”

คำว่า “บาลี” นั้น แปลว่า เป็นต้นแบบหรือเป็นแบบอย่าง คำนี้ใช้เรียกเป็นชื่อของคัมภีร์ของชาวนา ชาวนาเมื่อทำนาก็ต้องทำคัมภีร์ การทำคัมภีร์นั้นเป็นแนวบอกเขตของนาด้วย เป็นเครื่องกันน้ำหรือขังน้ำสำหรับใช้ในนาด้วย จึงนำเอาคำนี้มาใช้เรียกพระไตรปิฎกหรือพระธรรมวินัยที่จารึกขึ้นไว้เป็นต้นแบบนั้นว่า “บาลี” คือเป็นแนวเป็นเขตสำหรับที่จะแสดงว่านี่เป็นพุทธวจนะ นี่เป็นพระธรรมวินัย เป็นพระไตรปิฎก เป็นปาฬจน์ (พุทธวจนะ) คือคำที่เป็นประธานของพระพุทธเจ้า แสดงแนวแสดงเขต และในขณะเดียวกันก็เป็นเครื่องกัน เป็นเครื่องป้องกัน เพื่อมิให้ **ลัทธิธรรมปฏิรูป** คือคำสั่งสอนที่เป็นของปลอมแปลกปลอมเข้ามา คือว่าถ้านอกจากนี้แล้วไม่ใช่ ถ้าเป็นในนี้แล้วจึงจะใช่ เพราะฉะนั้น จึงได้เรียกว่า เป็นภาษาบาลีอีกอย่างหนึ่ง

แต่ก็ฟังทราบว่ คำว่า **ภาษาบาลี** นั้นไม่ใช่เป็นชื่อของภาษาโดยตรง ชื่อของภาษาโดยตรงนั้นคือ **ภาษามคร** หรือเรียกว่า **“มาครี”** ภาษามาครี ภาษาของชาวมคร

เพราะฉะนั้น ภาษามครจึงเป็นภาษาที่จารึกพระพุทธ-วจนะ ได้ใช้ศึกษาสืบต่อมาจนถึงบัดนี้ และได้มีบัญญัติที่นับถือกันว่าเป็นพระพุทธรบัญญัติว่า ในสังฆกรรมทั้งปวงนั้นให้ใช้ภาษามคร ดังที่เราทั้งหลายได้ใช้ในพิธีอุปสมบท ตลอดจนถึงในการท่องบ่นสวดมนต์ทั้งหลายก็ใช้ภาษามครเป็นหลักอยู่ และภาษาไทยเราก็ได้รับเอาภาษามครมาใช้เป็นอันมาก เช่น คำว่า พระพุทธร พระธรรม พระสงฆ์ ก็เป็นภาษามครทั้งนั้น เอามาใช้เป็นคำไทย เพราะว่าจะเอาคำไทยแท้ ๆ มาใช้นั้นก็หายากมาก หรือว่าหาไม่ได้ที่จะให้มีความหมายครอบคลุมความหมายเดิมทั้งหมดได้ เช่น คำว่า พระพุทธร จะใช้คำไทยว่าอะไร ครอบคลุมไปทั้งหมดก็ยาก คำว่า พระธรรม พระสงฆ์ ก็เช่นเดียวกัน เพราะฉะนั้น จึงต้องนำภาษามครมาใช้กัน

ความหมายของศาสนา

ตามที่กล่าวมานี้ **ศาสนา** ก็คือคำสั่งสอน ได้แก่พระธรรมวินัยซึ่งเดิมแยกออกเป็น ๒ คือ ธรรมส่วนหนึ่ง วินัยส่วนหนึ่ง และต่อมาก็แยกออกเป็น ๓ เรียกว่า พระไตรปิฎก และใช้

ภาษามคธหรือที่เรียกต่อมาว่าภาษาบาลีเป็นหลัก ได้มาจาก
 ลังกาทวีปตั้งแต่สังคายนาครั้งที่ ๕ พระพุทธศาสนาสาย
เถรวาท ได้ใช้คัมภีร์พระไตรปิฎกที่จารึกในลังกาดังกล่าวนี้
 เหมือนกันหมดในทุกประเทศมาจนบัดนี้ คำว่าศาสนานั้นจึง
 หมายถึงดั่งที่กล่าวมานี้ส่วนหนึ่ง อันจะพึงเรียกว่า **ปริยัติศาสนา**
 ศาสนาคือพระปริยัติ อันหมายถึงพระธรรมวินัยหรือพระ
 ๒. ไตรปิฎกที่พึงเล่าเรียนศึกษากัน

เมื่อกล่าวให้สมบูรณ์แล้ว ยังมีอีก ๒ คือ **ปฏิบัติศาสนา**
 ศาสนาได้แก่การปฏิบัติ คือการปฏิบัติพระธรรมวินัย ทางกาย
 ทางวาจา ทางใจ และ **ปฏิบัติศาสนา** ศาสนาคือการรู้แจ้งแทง
 ตลอด อันหมายถึงผลการปฏิบัติตามพระธรรมวินัยตั้งแต่
 เบื้องต้นจนถึงความรู้แจ้งแทงตลอดในมรรคผลนิพพาน จึง
 รวมศาสนาเบ็ดเสร็จเป็น ๓

๑. ปริยัติศาสนา

๒. ปฏิบัติศาสนา

๓. ปฏิเวธศาสนา

นี่คือพระพุทธศาสนา

หากจะเทียบด้วยต้นไม้ พระพุทธศาสนานั้นก็เปรียบ
 เหมือนอย่างต้นไม้ทั้งต้น ปริยัติศาสนานั้นเปรียบเหมือนราก
 ปฏิบัติศาสนานั้นเปรียบเหมือนต้นพร้อมทั้งแก่นกิ่งใบทั้งหมด

ปฏิจเวทศาสนานั้นเปรียบเหมือนผลของต้นไม้ รวมทั้งหมดก็เป็นต้นไม้ทั้งต้น คือ ปรัชยติศาสนา ปฏิบัติศาสนา และปฏิจเวทศาสนา นี่คือนพุทธศาสนา

การสอนศาสนาของพระพุทธเจ้า

ลักษณะแห่งธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนนั้น ดังที่ได้ยกมาแสดงไว้ในติกะ คือหมวด ๓ แห่งธรรมวิภาคในนวกวาท คือ

๑. ทรงสั่งสอนเพื่อรู้ ไม่ใช่เพื่อไม่รู้ คือเพื่อให้รู้ยังเห็นจริงในธรรมที่ควรรู้ควรเห็น

๒. ทรงสั่งสอนมีนิทาน คือมีเหตุที่ผู้ฟังอาจตรองตามให้เห็นจริงได้

๓. ทรงสั่งสอนมีปาฏิหาริย์ คือเป็นจริง ผู้ปฏิบัติย่อมได้รับผลตามสมควรแก่การปฏิบัติ

ตามลักษณะที่กล่าวมานี้จะพึงเห็นได้ว่า มิได้ทรงสั่งสอนทั้งหมดที่พระองค์ได้ตรัสรู้ แต่ทรงเลือกสอนจำเพาะที่ได้ในลักษณะทั้ง ๓ นั้น

ในข้อนี้ได้มีเรื่องเล่าไว้ว่า ครั้งหนึ่งได้เสด็จประทับอยู่ในป่าไม้ สีสะปา คือไม้สีเสียด ได้ทรงกอบเอาใบไม้สีเสียดที่ตกอยู่ที่พื้นดินขึ้นมาทำพระหัตถ์หนึ่ง แล้วก็ตรัสแก่ภิกษุ

ทั้งหลายว่า ไบไม้สี่เสียดในกำพระหัตถ์กับไบไม้สี่เสียดในป่า
ทั้งสิ้น ส่วนไหนจะมากกว่ากัน ภิกษุทั้งหลายก็กราบทูลว่า ไบ
ไม้สี่เสียดในป่าทั้งสิ้นมากกว่ามากนัก พระองค์จึงตรัสว่า ธรรม
ที่ทรงตรัสรู้นั้นก็เหมือนอย่างไบไม้สี่เสียดในป่าทั้งสิ้น แต่ว่า
ธรรมที่ทรงสั่งสอนนั้นเหมือนอย่างไบไม้สี่เสียดในกำพระหัตถ์
เท่านั้น แต่ว่าแม้เช่นนั้นธรรมที่ทรงสั่งสอนนั้นก็เป็นธรรมที่
เพียงพอ ซึ่งผู้ฟังจะปฏิบัติเพื่อให้ได้รับผลจนถึงอย่างสูงสุด
คือว่าพ้นทุกข์ได้ดังนี้

อนึ่ง เมื่อจะทรงสั่งสอนแก่ผู้ใด ก็ย่อมจะทรงเลือก
ธรรมสั่งสอนให้เหมาะแก่อุปนิสัยของผู้ฟังนั้น ๆ ด้วย ตามที่
แสดงว่าได้ทรงพิจารณาตรวดูสัตว์โลกทุกเวลาเข้า ว่าจะมีผู้ใด
สมควรที่จะไปทรงโปรด และจะควรทรงโปรดด้วยธรรมข้อใด
อย่างไร เพราะฉะนั้น ธรรมที่ทรงแสดงออกไปแล้วแก่ใคร ผู้
นั้นจึงได้รับผลเสมอ ไม่มีที่จะไร้ผล ข้อนี้เป็นธรรมดาของ
พระพุทธเจ้า พระบรมศาสดา ซึ่งจะต้องทรงแสดงธรรมให้ผู้ฟัง
ได้รับผลเสมอตามควรแก่อุปนิสัย

ปฐมเทศนา

ปฐมเทศนา คือเทศนาครั้งแรกของพระองค์อันเรียกว่า
ธรรมจักร หรือธัมมจักกัปปวัตตนสูตร พระสูตรที่ว่าด้วยการ

ยังจักรคือธรรมให้เป็นไปนั้น ได้ทรงแสดงถึงความตรัสรู้ของพระองค์เองพร้อมทั้งทางที่ทรงปฏิบัติมา และทรงแสดงถึงว่าได้ทรงตรัสรู้อะไรและตรัสรู้อย่างไร ผู้ศึกษาพระพุทธานุศาสนาจึงสมควรที่จะทราบ

ประการแรก เมื่อก่อนจะตรัสรู้พระองค์ได้ทรงปฏิบัติอย่างไร ตามปฐมเทศานี้กล่าวไว้ว่า อัมบรรพชิตคือผู้บวชผู้มุ่งนิพพาน อันเป็นธรรมที่ดับกิเลสและกองทุกข์ด้วยประการทั้งปวง พึงเว้นจากความประกอบตนไว้ด้วยความสุขสดชื่นในกามทั้งหลาย และพึงเว้นจากความประกอบตนในการทรมานตนให้ลำบาก เพราะว่าเป็นทางสุดโต่งสองข้างที่ไม่ให้บังเกิดผลตามที่มุ่งหมายนั้น แต่พึงปฏิบัติตนในทางที่เรียกว่า **มัชฌิมาปฏิปทา** ข้อปฏิบัติอันเป็นหนทางกลาง ไม่เกี่ยวข้องด้วยทางสุดโต่งทั้งสองนั้น อันได้แก่ **มรรคมืองค์ ๘** ประการ คือ

๑. สัมมาทิฏฐิ	ความเห็นชอบ
๒. สัมมาสังกัปปะ	ความดำริชอบ
๓. สัมมาวาจา	เจรจาชอบ
๔. สัมมากัมมันตะ	การงานชอบ
๕. สัมมาอาชีวะ	เลี้ยงชีวิตชอบ
๖. สัมมาวายามะ	เพียรชอบ
๗. สัมมาสติ	ระลึกชอบ

๘. สัมมาสมาธิ ตั้งใจชอบ

ทางทั้ง ๘ ประการนี้ ทำให้เกิดจักขุคือดวงตา ทำให้เกิดญาณคือความหยั่งรู้ เป็นไปเพื่อความสงบระงับ เป็นไปเพื่อความรู้อพร้อม เป็นไปเพื่อพระนิพพาน

เป็นอันว่าทรงแสดงว่า ได้ทรงเว้นจากทางกาม และเว้นจากทางทรมาณตนให้ลำบาก แต่ว่าทรงปฏิบัติในทางอันเรียกว่ามัชฌิมาปฏิปทา ข้อปฏิบัติอันเป็นหนทางกลาง ซึ่งหมายความว่าอยู่ในระหว่างทางทั้งสองนั้น ไม่ข้องเกี่ยวกับทางทั้งสองนั้น อันเป็นเหตุให้ทรงได้จักขุดวงตาเห็นธรรม ได้ญาณคือความหยั่งรู้ จึงมีปัญหาว่า จักขุดวงตาที่มองเห็นญาณ คือความหยั่งรู้ นั้น รู้เห็นในอะไร

จึงมาถึง ตอนที่สอง ของปฐมเทศนาที่แสดงว่า อริยสัจจะ คือความจริงที่พระอริยะ คือผู้เจริญประเสริฐพึงรู้ความจริงที่ทำให้ผู้รู้ให้เป็นพระอริยะ คือว่าความจริงอย่างประเสริฐ ความจริงอย่างยิ่ง ๔ ประการ ได้แก่

๑. ทุกข์

๒. ทุกขสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์

๓. ทุกขนิโรธ ความดับทุกข์

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ หรือเรียกสั้นว่า มรรค

ทุกข์ นั้นก็ได้แก่ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ ความโศก คือความแค้นใจ ความคร่ำครวญใจ ความไม่สบายกาย ความไม่สบายใจ ความคับแค้นใจ เป็นทุกข์ ความประจวบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งที่รักเป็นทุกข์ ปรรอณาไม่ได้สมหวังเป็นทุกข์ กล่าวโดยย่อแล้ว ชั้นนี้เป็นที่ยึดถือ ๕ ประการเป็นทุกข์

ทุกข์สมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์นั้นได้แก่ ตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยากของใจ อันนำไปสู่ภพใหม่ประกอบด้วยนันทิ คือความเพลิน ราคะคือความติดใจยินดี มีความบันเทิงยินดียิ่งในอารมณ์นั้น ๆ ได้แก่ *กามตัณหา* ความดิ้นรนทะยานอยากไปในกาม คือในสิ่งที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจทั้งหลาย *ภวตัณหา* ความดิ้นรนทะยานอยากไปในภพ คือความเป็นนั้นเป็นนี่ *วิภวตัณหา* คือความทะยานอยากไปในวิภพ คือความไม่เป็นนั้นเป็นนี่

ทุกข์นิโรธ ความดับทุกข์ ก็ได้แก่ความดับตัณหา คือความดิ้นรนทะยานอยากได้สิ้นเชิง ทุกข์จะดับไปหมด

มรรค ข้อที่ ๔ ก็ได้แก่ มรรคมืองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิ เป็นต้น ดังกล่าวแล้ว

อริยสัจ ๔ นี้เอง เป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ คือ ได้ทรงรู้ทรงเห็น

ใน ตอนที่สาม แสดงว่า ตรัสรู้อย่างไร เพราะที่เรียกว่า รู้ ๆ นั้นก็ยังมีลักษณะหลายอย่าง ฉะนั้น ความรู้ของพระองค์ ที่เรียกว่าเป็นความตรัสรู้นั้น มีลักษณะอย่างไร จึงได้ทรง แสดงว่า **จักขุ** คือดวงตา **ญาณ** คือความหยั่งรู้ **ปัญญา** คือ ความรู้ทั่ว **วิชชา** คือความรู้แจ่มแจ้ง **อาโลกะ** คือความสว่าง ได้บังเกิดผุดขึ้นแก่พระองค์ในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยทรงสดับ มาก่อนว่า

นี่ทุกข์ ทุกข์นี้ควรกำหนดรู้ ทุกข์นี้ได้กำหนดรู้แล้ว

นี่สมุทัยคือเหตุให้เกิดทุกข์ สมุทัยนี้พึงละ สมุทัยนี้ละ ได้แล้ว

นี่นิโรธคือความดับทุกข์ นิโรธนี้พึงกระทำให้แจ้ง นิโรธ นี้ได้กระทำให้แจ้งแล้ว

นี่มรรคคือทางปฏิบัติให้ถึงทางดับทุกข์ มรรคนี้ควรอบรม ทำให้มีให้เป็นขึ้น มรรคนี้ได้อบรมและทำให้มีให้เป็นขึ้นแล้ว

ญาณคือความหยั่งรู้ของพระองค์ได้ผุดขึ้นในธรรม ทั้งหลายที่ไม่ได้เคยทรงสดับมาก่อน ก็คือในอริยสัจทั้งหลาย ๔ นี้เอง โดยอาการที่เรียกว่ามีวนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ ญาณ คือความหยั่งรู้ของพระองค์ในสัจจะทั้ง ๔ วนไปในสัจจะทั้ง ๔ ๓ รอบจึงมีอาการเป็น ๑๒

ในข้อนี้ขอให้ทำความเข้าใจว่า วนไปในสัจจะทั้ง ๔

๓ รอบนั้น คือวนไปในทุกขสังขจะ สังขจะคือทุกข์ โดยเป็น **สังขญาณ** คือความหยั่งรู้ในสังขจะความจริงว่านี่เป็นทุกข์จริง ในสมุทัย โดยเป็นสังขญาณว่านี่เป็นสมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์จริง ในนิโรธคือความดับทุกข์ โดยเป็นสังขญาณว่านี่เป็นความดับทุกข์จริง ในมรรคคือทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ โดยเป็นสังขญาณว่านี่เป็นมรรคคือทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์จริง วนไปในสังขจะทั้ง ๔ โดยเป็นสังขญาณ ความหยั่งรู้ในสังขจะ คือความจริงดังนี้ รอบหนึ่ง

วนไปในสังขจะทั้ง ๔ โดยเป็น **กิจญาณ** คือความหยั่งรู้ในกิจหน้าที่ที่พึงทำ หรือข้อที่พึงทำข้อที่พึงปฏิบัติว่า ทุกข์ควรกำหนดรู้หรือว่าควรรู้ให้รอบคอบ สมุทัยคือเหตุให้เกิดทุกข์ควรละ นิโรธความดับทุกข์ควรกระทำให้แจ้ง มรรคคือทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ควรอบรมให้มีให้เป็นขึ้น วนไปในสังขจะทั้ง ๔ โดยเป็นกิจญาณ ความหยั่งรู้ในกิจ คือว่าหน้าที่ที่ควรทำ หน้าที่ที่พึงปฏิบัติ ดังนี้รอบหนึ่ง

วนไปในสังขจะทั้ง ๔ โดยเป็น **กตญาณ** คือความหยั่งรู้ในกิจนั้นแหละว่า ได้กระทำสำเร็จแล้วว่า ทุกข์ได้กำหนดรู้แล้ว สมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์ ละได้แล้ว นิโรธความดับทุกข์ ได้กระทำให้แจ้งแล้ว มรรคคือความปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้อบรมให้มีให้เป็นขึ้นแล้ว วนไปโดยเป็นกตญาณคือความหยั่งรู้

ในกิจนั้นแหละ ซึ่งได้กระทำสำเร็จแล้วในสัจจะทั้ง ๔ นี้ รอบ
หนึ่ง จึงเรียกว่าเป็นญาณคือความหยั่งรู้ ที่มีวนรอบ ๓
ในสัจจะทั้งสี่ ๓x๔ จึงเป็น ๑๒ เรียกว่ามีอาการ ๑๒
ญาณคือความหยั่งรู้ในสัจจะทั้ง ๔ ที่มีวนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒
ดังนี้ คือ **ความตรัสรู้**

เพราะฉะนั้น ถ้าจะมีปัญหาว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้
อะไร ก็ตอบได้ว่าตรัสรู้อรียสัจทั้ง ๔ ถ้ามว่าตรัสรู้อย่างไร ก็
ตอบได้ว่าตรัสรู้ด้วยญาณ คือความหยั่งรู้ที่มีวนรอบ ๓ มีอาการ
๑๒ ในสัจจะทั้ง ๔ นั้น ที่มีวนรอบ ๓ นั้นก็คือ โดยสัจจญาณ
ความหยั่งรู้ในสัจจะคือความจริง โดยกิจจญาณความหยั่งรู้ในกิจ
คือหน้าที่ที่พึงกระทำที่พึงปฏิบัติ โดยกตญาณความหยั่งรู้ในกิจ
นั้นแหละว่าได้กระทำสำเร็จแล้ว

ฉะนั้น พระสูตรนี้จึงเป็นพระสูตรที่สำคัญ แสดงถึง
ความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า พร้อมทั้งทางที่ทรงปฏิบัติมา และ
พึงอธิบายได้ในพระนามว่า สัมมาสัมพุทโธ **สัมมา** ก็แปลว่า
ชอบ **สัม** ก็แปลว่า เอง **พุทโธ** แปลว่า รู้ หรือว่าตรัสรู้ รวมกัน
เป็น **สัมมาสัมพุทโธ** แปลว่า ผู้รู้เองโดยชอบ หรือว่า รู้ชอบเอง
รู้ก็คือตรัสรู้ในสัจจะทั้ง ๔ ด้วยญาณ คือความหยั่งรู้ที่มีวนรอบ
๓ มีอาการ ๑๒ ในสัจจะทั้ง ๔ เอง

ที่อธิบายกันมาว่าตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง ก็เพราะว่า

ญาณคือความหยั่งรู้ดังกล่าว ได้บังเกิดผุดขึ้นในธรรมที่มีได้ทรง
 สดับมาก่อน เมื่อเป็นดังนี้ ความตรัสรู้ในสังขะทั้ง ๔ ของ
 พระองค์จึงเป็นความตรัสรู้ขึ้นเองโดยไม่ได้ทรงฟังจากใครมาก่อน
 และโดยชอบก็เพราะว่าทรงปฏิบัติมาในมัชฌิมาปฏิปทา ได้แก่
 มรรคมืองค์ ๘ มีสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ เป็นต้น จึงได้
 ตรัสรู้ขึ้น ความตรัสรู้นั้นเล่าก็เป็นความตรัสรู้ที่ถูกต้อง เป็น
 ความตรัสรู้ที่ชอบ ไม่มีความผิดความบกพร่องแม้แต่ประการ
 ใดประการหนึ่ง เพราะฉะนั้นจึงได้พระนามว่า สัมมาสัมพุทธโ
 ผู้ตรัสรู้ชอบเอง หรือผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ

ประมวลคำสอนของพระพุทธศาสนา

ธรรมหมวดใหญ่อันเป็นที่ประมวลเข้าแห่งพระพุทธศาสนา
 ทั้งหมด ตามที่ตรัสแสดงไว้ในพระสูตรหนึ่งก็คือ อริยสังขทั้ง ๔
 ที่ได้กล่าวมาแล้ว เปรียบเหมือนอย่างว่า รอยเท้าสัตว์ทั้งหมด
 ย่อมรวมลงในรอยเท้าช้างฉันทใด ธรรมคือคำสั่งสอนของ
 พระพุทธเจ้าก็ฉันทนั้น ย่อมรวมลงในอริยสังข ๔ อริยสังขทั้ง ๔
 เป็นที่รวมเข้าทั้งหมดของศาสนธรรมทั้งสิ้น

ดังจะพียงเห็นได้จากหมวดธรรมในธรรมวิภาคในนวกอวาท
 หมวดธรรมที่ว่าด้วยชั้น ๕ คือ รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญา
 ชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น พร้อมทั้งหมวดธรรมที่ว่าด้วย

สามัญลักษณะ อภินหฺปัจจเวกขณะเกี่ยวด้วยแก่ เจ็บ ตาย และความพลัดพราก เหล่านี้รวมเข้าในทุกขสัจจะ สภาพที่จริงคือทุกข์ทั้งหมด

กิเลสทั้งหมด เป็นต้นว่า อุกุศลมูล นิวรณ์ ๕ มลทิน ๙ อุปกิเลส ๑๖ และต้นเหตุที่แสดงในทุกขสมุทัย ในหมวดอริยสัจ ๔ พร้อมทั้งทุจริต ๓ อุกุศลกรรมบถ ๑๐ เป็นต้น รวมเข้าในสมุทัยสัจจะ สัจจะคือสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ทั้งหมด

ผลของการปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ เป็นต้นว่า สันติ ความสงบระงับ หรือว่าอุปสมะ ความเข้าไปสงบระงับ รวมทั้งทุกขนิโรธความดับทุกข์ ที่แสดงไว้ในนิโรธสัจจะ ในหมวดอริยสัจ ๔ ก็รวมเข้าในนิโรธสัจจะสภาพที่จริง คือนิโรธความดับทุกข์ทั้งหมด

หมวดธรรมที่แสดงเป็นธรรมปฏิบัติ เป็นข้อปฏิบัติธรรมทั้งหมด ตั้งแต่ทุกะหมวด ๒ ตั้งต้นแต่ธรรมมีอุปการะ ๒ อย่าง เป็นต้นไป รวมเข้าในมรรคสัจจะ สภาพที่จริงคือมรรคทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ทั้งหมด

คราวนี้จำเพาะในข้อที่ ๔ คือมรรคสัจจะ สภาพที่จริงคือมรรคทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์นั้น ทางปฏิบัติที่แสดงให้โดยตรงก็คือว่า มรรคมมีองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ เป็นต้น มีสัมมาสมาธิความตั้งใจชอบเป็นที่สุด และที่แสดง

เป็นธรรมปฏิบัติไว้ทั้งหมด ดังกล่าวมาข้างต้น ซึ่งรวมเข้าใน
มรรคสี่จะนั้น ถ้าว่าถึงข้อธรรมมีเป็นอันมาก ตั้งแต่ธรรมที่
เป็นข้อเดียวก็มี แต่ที่ได้แสดงไว้ในนวกวาทเป็นต้นนั้น เป็น
ธรรมที่เป็น ๒ ข้อ อันเรียกว่า ทุกะหมวด ๒ ไปจนถึงโพธิ-
ปักขียธรรมมี ๓๗ ประการ คือ ๓๗ ข้อ และก็ไม่ใช่เพียงแค่นี้
ยังมีแสดงไว้ในที่อื่นอีก แต่แม้ว่าจะมีแสดงไว้น้อยข้อหรือมาก
ข้อเพียงใดก็ตาม ก็สรุปเข้าได้ใน **ไตรสิกขา** คือสิกขาทั้ง ๓
อันได้แก่ ศีลสิกขา จิตสิกขา ปัญญาสิกขา หรือว่า ศีล สมาธิ
ปัญญา ศีลก็คือศีลสิกขา สมาธิก็คือสมาธิสิกขา ปัญญาก็คือ
ปัญญาสิกขา ธรรมปฏิบัติทั้งหมดย่อมสรุปเข้าได้ในสิกขาทั้ง ๓
หรือว่า ศีล สมาธิ ปัญญา ดังนี้

เมื่อใกล้ที่จะเสด็จดับขันธปรินิพพาน พระพุทธเจ้าได้
ทรงแสดง **ปัจฉิมโอวาท** คือพระโอวาทครั้งสุดท้าย ให้ยังอปมาทะ
คือความไม่ประมาทให้ถึงพร้อม เพราะฉะนั้น ท่านจึงแสดง
อปมาทธรรม ธรรมคือความไม่ประมาทเป็นที่รวมเข้าแห่งกุศล
ธรรมทั้งสิ้น ก็คือเป็นที่รวมเข้าของ **ธรรมปฏิบัติ** ทั้งสิ้นนั่นเอง
ก็มีอุปมาอย่างเดียวกันกับที่กล่าวมาข้างต้น คือว่ารอยเท้าสัตว์
ทั้งหมดรวมเข้าในรอยเท้าข้างฉันใด กุศลธรรมทั้งหมดก็รวมเข้า
ในอปมาทธรรม ธรรมคือความไม่ประมาทฉันนั้น

จึงกล่าวได้ว่า แม้ไตรสิกขาที่รวมเข้าได้เป็น ๑ คือ ใน

อุปมาทธรรม ธรรมคือความไม่ประมาท แต่ก็พึงเข้าใจว่า ไตรสิกขาก็ดี อุปมาทธรรมก็ดี อันเป็นที่ประมวลเข้าของกุศลธรรม หรือธรรมปฏิบัติทั้งสิ้นนี้ ก็หมายเอาจำเพาะในข้อมรรคสังจะสภาพที่จริงคือมรรค คือข้อ ๔ ของอริยสังจะเท่านั้น คือจำเพาะที่เป็นธรรมปฏิบัติ คือกุศลธรรมทั้งหมดอันรวมเข้าในข้อมรรคสังจะนั้น ย่อมประมวลเข้าได้ในไตรสิกขา และประมวลเข้าเป็นหนึ่งในอุปมาทธรรม แต่ว่าเมื่อกล่าวถึงหลักประมวลที่เป็นหลักใหญ่จริง ๆ ก็คือ อริยสังจะทั้ง ๔

อนึ่ง ก็พึงทราบ **กิจคือหน้าที่** ซึ่งพึงกระทำในธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนตามหลักของอริยสังจะทั้ง ๔ นี้ คือเมื่อธรรมแบ่งออกเป็น ๔ ลักษณะ ก็แบ่งกิจคือหน้าที่ซึ่งพึงปฏิบัติออกเป็น ๔ อย่าง คือ

ธรรมที่รวมเข้าในทุกขสังจะ สภาพที่จริงคือทุกขนั้น มีกิจคือหน้าที่ที่พึงจะกระทำ คือความกำหนดรู้หรือความรู้โดยรอบคอบ อันเรียกว่า **ปริญญา** ปริญญา แปลว่าความกำหนดรู้หรือว่าความรู้โดยรอบคอบ พึงทำปริญญาในทุกขสังจะหรือในธรรมที่รวมเข้าในหมวดนี้

ธรรมที่รวมเข้าในสมุทัยสังจะ สภาพที่จริงคือสมุทัยเหตุให้เกิดทุกข กิจคือหน้าที่ที่พึงกระทำในหมวดนี้ก็คือ **ปหานะ** การละ เพราะฉะนั้น ก็พึงทำปหานะการละในสมุทัย หรือใน

ธรรมที่รวมเข้าในหมวดสมุทัยนี้

ในหมวดนิโรธสังจะ สภาพที่จริงคือนิโรธความดับ
ทุกข์ กิจคือหน้าที่ที่พึงกระทำก็คือการกระทำให้แจ้ง อันเรียกว่า
สังฉิกิริยา แปลว่า การกระทำให้แจ้ง ฉะนั้น ก็พึงทำสังฉิกิริยา
คือการกระทำให้แจ้งในนิโรธ หรือในธรรมที่รวมเข้าในหมวดนี้

ส่วนในมรรคคือทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ รวมทั้ง
ธรรมทั้งปวงที่รวมเข้าในหมวดนี้ ก็มีกิจคือหน้าที่ที่พึงกระทำ
คือการกระทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น หมายถึงการปฏิบัติอบรม
เรียกว่า **ภาวนา** แปลว่าการกระทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น ฉะนั้น ก็
พึงทำภาวนาคือการกระทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น ก็คือการปฏิบัติ
อบรมในมรรคหรือในธรรมที่รวมเข้าในหมวดนี้

จึงรวมกิจคือหน้าที่ที่พึงกระทำในศาสนธรรมทั้งหมด
๔ ประการ ได้แก่

๑. **ปริญญา** ความกำหนดรู้หรือความรู้โดยรอบคอบ
๒. **ปหานะ** การละ
๓. **สังฉิกิริยา** การกระทำให้แจ้ง
๔. **ภาวนา** การกระทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น อันหมายถึง
ถึงการปฏิบัติอบรม

ปริญญาพึงใช้ในสังจะข้อที่ ๑ ปหานะในข้อที่ ๒
สังฉิกิริยาในข้อที่ ๓ ภาวนาในข้อที่ ๔

ฉะนั้น หากจะมีปัญหาว่า ชั้นที่ ๕ หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่าอัตภาพร่างกายอันนี้ หรือว่า **ชีวิต** อันนี้ พระพุทธเจ้าสอนให้ทำอย่างไร ก็ตอบได้ว่า ทรงสอนให้ทำปริญา คือ ความกำหนดรู้หรือความรู้โดยรอบคอบ และถ้าถามว่า ทรงสอนให้กำหนดรู้อย่างไร หรือว่ารู้อย่างไรเรียกว่าปริญา ก็ตอบได้ว่า ให้รู้ว่าเป็นอนิจจะ ไม่เที่ยง ต้องเกิดต้องดับ เป็นทุกขะ คือเป็นทุกข์ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน

พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงอนุศาสนีคือคำสั่งสอนไว้เป็นอันมาก จนเรียกว่าเป็น **พหุอนุศาสนี** ก็คือสอนให้ทำปริญา คือความกำหนดรู้นี้ ทรงยกเอาชั้นที่ ๕ ขึ้นแสดงบ้าง ยกเอานามรูปขึ้นแสดงบ้าง ยกเอาอายตนะขึ้นแสดงบ้าง ยกเอาชีวิตขึ้นแสดงบ้าง และทรงแสดงให้พิจารณาให้เห็นอนิจจะ ทุกขะ อนัตตา โดยตรงบ้าง ทรงแสดงให้พิจารณาโดยประการอื่นบ้าง เช่น ให้พิจารณาว่าเรามีความแก่เป็นธรรมดา มีความเจ็บเป็นธรรมดา มีความตายเป็นธรรมดา ดังที่แสดงไว้ในอภิธัมมปิฎก-เวกขณะ ๕ พหุอนุศาสนี เราทั้งหลายก็สวดกันอยู่ในปาฐะ ท้ายทำวัตรเช้า อภิธัมมปิฎกเวกขณ์ เราทั้งหลายก็สวดแปลกันอยู่ทุกวันท้ายทำวัตรเช้าเดียวกัน เหล่านี้ล้วนเป็นคำสอน ให้ทำปริญาคือความกำหนดรู้ หรือว่าทำความรู้โดยรอบคอบ

เพราะฉะนั้น กิจที่พึงทำในชั้น ๕ เป็นต้นดังกล่าว หรือว่ากล่าวโดยสรุปว่า ในทุกขสัจจะสภาพที่จริงคือทุกข์ ก็คือ ปริณญาตัวเอง ถ้าหากว่าไปปฏิบัติอย่างอื่นก็ผิด เช่นว่า ถ้าหากว่าคนที่ **ฆ่าตัวตาย** นี้ปฏิบัติผิดหรือถูกต่อคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ก็ต้องตอบว่าปฏิบัติผิด เพราะพระพุทธเจ้าไม่ได้สอนให้ฆ่าชั้น ๕ หรือฆ่าชีวิตร่างกายอันนี้ แต่ทรงสอนให้ทำปริณญาในชั้น ๕ หรือว่าในชีวิตร่างกายอันนี้ ว่าเป็นอนิจจะ ทุกขะ อนัตตา เหมือนดังที่เราสวดอยู่ทุกวันในเวลาเช้า นั้น ฉะนั้น เมื่อไปปฏิบัติอย่างอื่นก็ผิด

ส่วนข้อ ๒ **ปหานะ** ถ้าจะมีปัญหาว่า อุกุศลมูล ๓ ราคะหรือโลภะ โทสะ โมหะ ตัณหา นิเวรณ ๕ มลทิน ๙ กิเลส ๑๖ บรรดาที่เป็นกิเลสทั้งหมดเหล่านี้ พระพุทธเจ้าทรงสอนให้ทำอย่างไร ก็ตอบได้ว่า ตรัสสอนให้ทำปหานะ คือการละ คือให้ละกิเลส หรือจะเรียกว่าให้ทำลาย ให้ฆ่า ให้ประหารก็ได้ ให้ละให้ทำลายกิเลส ให้ทำลายราคะ หรือโลภะ โทสะ โมหะ ให้ทำลายตัณหา เป็นต้น ยกเอาปัญหาที่กล่าวมาข้างต้นว่า คนฆ่าตัวตายปฏิบัติผิดหรือปฏิบัติถูก ก็ได้ตอบไปแล้วว่า ปฏิบัติผิด เพราะว่าชีวิตร่างกายนี้อยู่ในหมวดทุกขสัจจะอันสอนให้ทำปริณญา

คราวนี้ถ้าต้องการจะฆ่าก็ต้อง **ฆ่าตัณหา** คือความอยาก

ตาย ความอยากตายเป็นต้นหาอย่างหนึ่ง เรียกว่าวิภวตัณหา เมื่อจะฆ่าเมื่อจะทำลายก็ต้องฆ่าต้องทำลายตัววิภวตัณหาเสีย คือทำให้ดับความอยากตายอันนี้เสีย เพราะว่าความอยากตาย เป็นวิภวตัณหา เมื่อดับความอยากตายเสีย ก็ชื่อว่าเป็นการ ปฏิบัติถูกต้องตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ฉะนั้น เมื่อต้องการ จะฆ่าจะทำลาย ก็ให้ฆ่าให้ทำลายกิเลส ไม่ใช่ฆ่าไม่ใช่ทำลาย ร่างกาย อันร่างกายหรือวัตถุทั้งหลายนั้นอยู่ในหมวดทุกขสังขจะ ทั้งหมด แต่ว่ากิเลสนั้นอยู่ในหมวดที่ ๒ คือสมุทัยทั้งหมด อันนี้แหละให้ฆ่าให้ทำลาย

เมื่อปฏิบัติได้รับผลของความปฏิบัติ จะเป็นผลจาก ศีลก็ตาม จากสมาธิก็ตาม จากปัญญาก็ตาม ให้ปฏิบัติทำ **สังฆกิจริยา** คือกระทำให้แจ่มแจ้ง ดูผลอันนี้ด้วยใจตัวเอง ดูความสงบที่ใจตัวเองให้แจ่มแจ้ง ให้มองเห็นความสงบให้ แจ่มแจ้ง แล้วก็พยายามรักษาเอาไว้อย่าให้เสื่อม และพยายาม พอกพูนอยู่เสมอ นี่เป็นข้อปฏิบัติเกี่ยวกับผล ในข้อปฏิบัติ เกี่ยวกับผลนี้ ทรงแสดงไว้น้อย ไม่มากนัก

ส่วนที่เป็นธรรมปฏิบัติทั้งหมด หรือจะเรียกว่ากุศล ธรรมทั้งหลายก็ได้ นี้รวมเข้าในข้อ ๔ เช่นว่า ธรรมมีอุปการะ มาก ๒ อย่างเป็นต้น ตั้งแต่หมวด ๒ ขึ้นไป ถ้าจะถามว่าจะให้ ทำอย่างไร ก็ต้องตอบว่าให้ทำ **ภาวนา** คือการอบรม ทำให้มีขึ้น

เป็นขึ้น คำว่าภาวนานั้นแปลว่า การทำให้มีขึ้น ให้เป็นขึ้น อย่าง
เช่นว่า คีล สมาธิ ปัญญา ก็ทำคีลให้มีขึ้นเป็นขึ้นในตน ทำ
สมาธิปัญญาให้มีขึ้นเป็นขึ้นในตน จะเรียกว่าให้มีคีลหรือให้เป็น
คีล ให้มีสมาธิหรือให้เป็นสมาธิ ให้มีปัญญาหรือว่าเป็นปัญญา
ก็ได้ การทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้นอย่างนี้เรียกว่าภาวนา ภาวนานี้
จึงเป็นข้อสำคัญ เป็นการปฏิบัติโดยตรง เพราะว่าการปฏิบัติ
โดยตรงนั้นก็คือภาวนานี้เอง ทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น นี่เป็นข้อ
ที่พึงปฏิบัติในสัจจะข้อที่ ๔

เมื่อรู้จักแยกกรรมได้ถูกต้องดังนี้ ก็จะมีปฏิบัติได้ไม่ผิด
การปฏิบัตินั้นก็เรียกว่าเป็น **ธรรมานุธรรมปฏิบัติ** ปฏิบัติธรรม
สมควรแก่กรรมได้ แต่ถ้าปฏิบัติผิดหน้าที่ก็ไม่ได้รับประโยชน์
ไม่เป็นการปฏิบัติธรรมสมควรแก่กรรม

ความหมายของธรรม

คำว่า **ธรรม** นั้น ตามศัพท์แปลว่า ทรงไว้ ดำรงไว้
หมายถึง ทรงตัวเอง หรือดำรงตัวเอง คือดำรงความจริงอยู่
เสมอ ไม่มีเปลี่ยนแปลง เพราะฉะนั้น จึงมีคำอธิบายโดย
ปริยายอีกทางหนึ่งว่า ธรรมนั้นก็หมายถึง **สัจจะ** ที่เราแปลว่า
ความจริง คำว่าสัจจะที่เราแปลว่าความจริงนั้น ก็เป็นการแปล
ตามความหมาย แต่โดยพยัญชนะคือถ้อยคำ สัจจะแปลว่า

สิ่งที่มีอยู่ เป็นอยู่ หรือว่าสภาพที่มีอยู่ สภาพที่เป็นอยู่ ก็หมายความว่าไม่เปลี่ยนแปลงไปนั่นเอง ฉะนั้น โดยความ สิ่งใดที่ทรงอยู่ ดำรงอยู่ สิ่งนั้นก็มิใช่ เป็นอยู่ หรือว่าสิ่งใดที่มีอยู่ เป็นอยู่ สิ่งนั้นก็ทรงอยู่ ดำรงอยู่ โดยนัยนี้ คำว่าธรรมกับคำว่า สัจจะจึงมีความหมายเป็นอันเดียวกัน ฉะนั้น ธรรมที่มีความหมายว่า ทรงอยู่ ดำรงอยู่ คือมีอยู่เป็นอยู่นี้ จึงได้แก่ สัจจะ และก็เรียกรวมกันว่า สัจธรรม แปลว่า ธรรมคือสัจจะ

ธรรมคือสิ่งที่มีอยู่เป็นอยู่ อันหมายถึงสัจจะที่เราทั้งหลายแปลกันว่าความจริง ก็เพราะว่าสิ่งที่เป็นความจริงที่เดียวนั้น ก็ต้องเป็นสิ่งที่มีอยู่เป็นอยู่ คือว่าเป็นสิ่งที่ทรงอยู่ ดำรงอยู่นั่นเอง ธรรมคือสัจจะหรือสัจธรรมนี้ก็ไต่แก่ **ธรรมดา** เป็นของที่มีอยู่ประจำโลก พระพุทธเจ้าจะทรงอุบัติขึ้นหรือไม่ทรงอุบัติขึ้น ก็ว่าจะมีผู้ตรัสรู้พระธรรม หรือว่าไม่ตรัสรู้พระธรรม ธรรมคือธรรมดานี้ก็มีอยู่ เป็นไปอยู่

ในข้อนี้ มีพระสูตรแสดงไว้ว่า **ธาตุ** นั่นคือ **ธรรมฐิติ** ความตั้งอยู่ของธรรม **ธรรมนิยาม** ความกำหนดแน่ของธรรม ตั้งอยู่ มีอยู่ พระตถาคตพุทธเจ้าทั้งหลายจะทรงอุบัติขึ้นหรือไม่ทรงอุบัติขึ้นก็ตาม ธาตุนั้นคือธรรมฐิติ ธรรมนิยามก็มีอยู่ดำรงอยู่ แต่ว่าเมื่อพระตถาคตพุทธเจ้าทั้งหลายทรงอุบัติขึ้น ก็ว่าได้ตรัสรู้พระธรรม ก็จำแนกแจกแสดงเปิดเผย กระทำให้

ดีนซึ่งธาตุนั้นคือธรรมฐิติ ธรรมนิยามนั้น ในพระสูตรนี้ได้แสดงชี้ไว้ว่า ธาตุ นั้นคือ ธรรมฐิติ ธรรมนิยามที่ตั้งอยู่ ดำรงอยู่ ว่าอย่างไร ได้แก่อะไร ก็ได้แก่

สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง

สังขารทั้งปวง เป็นทุกข์

ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา มิใช่ตัวตน

ข้อที่ว่ามานี้เป็นธรรมฐิติ ธรรมนิยามอันเรียกว่าธาตุ นั้น ที่ตั้งอยู่ ดำรงอยู่ เมื่อพระตถาคตพุทธเจ้าทั้งหลายได้ทรงอุปบัติขึ้น คือได้ตรัสรู้ ก็ได้ทรงแสดง ทรงบอก ทรงเปิดเผย ทรงกระทำให้ตื่น คือให้เข้าใจง่ายว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ดังนี้ เพราะฉะนั้น ธรรมคือสังขะหรือที่เรียกในพระสูตรนี้ว่า “ธาตุ” (ธา-ตุ) นี้แหละคือธรรมฐิติ ธรรมนิยาม เป็นสิ่งที่มีอยู่ ประจำอยู่ สังขธรรมนี้จึงมีประจำอยู่ก่อนพระพุทธรเจ้าได้ทรงอุปบัติขึ้น พระพุทธรเจ้าได้ตรัสรู้พระธรรม ก็คือ **ตรัสรู้สังขธรรม** ธรรมที่มีอยู่เป็นอยู่นี้เอง

ได้แสดงแล้วว่า ธรรมที่พระพุทธรเจ้าตรัสรู้คืออริยสังข ๔ ภาคว่าธรรมฐิติ ธรรมนิยาม ๓ ข้อ ไม่ขัดแย้งกันหรือ ก็ตอบว่าไม่ขัดแย้งกัน เพราะธรรมฐิติ ธรรมนิยามทั้ง ๓ ข้อนี้ก็รวมอยู่ในอริยสังข ๔ นั้นเอง และโดยเฉพาะข้อที่สังขาร

ทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ก็รวมอยู่ในทุกข์ลัทธิจะ
สภาพที่จริงคือทุกข์ ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า **สามัญลักษณะ ๓**
อย่าง อนิจจตา ทุกขตา อนัตตา ก็รวมเข้าในทุกข์ลัทธิจะ
สภาพที่จริงคือทุกข์ ฉะนั้น ในวันนี้จึงจะจับอธิบายธรรมลัทธิ
ธรรมนิยามทั้ง ๓ ข้อนี้

ทุกกาลทุกสมัยสังขารทั้งหลายย่อมไม่เที่ยง สังขาร
ทั้งหลายย่อมเป็นทุกข์ ธรรมทั้งหลายย่อมเป็นอนัตตา ไม่ใช่
ตัวตน **อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา** นี้ในนวกวาทแสดงไว้ในหมวด
สามัญลักษณะ ลักษณะที่ทั่วไปแก่สังขารทั้งปวง ๓ อย่าง
แต่ว่าในที่นี้แสดงโดยชื่อว่า ธรรมลัทธิความตั้งอยู่ของธรรม
ธรรมนิยามความกำหนดแน่ของธรรม และมีข้อสามที่แสดงว่า
ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ไม่แสดงว่าสังขารทั้งปวงเป็นอนัตตา

สังขตธรรม อสังขตธรรม

ในข้อนี้มีอธิบายว่า คำว่า **ธรรมทั้งปวง** นั้นหมายรวม
ทั้งสังขารและวิสังขารเป็นอนัตตา จึงกล่าวได้ว่า สังขารทั้งปวง
ไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ สังขารทั้งปวงเป็นอนัตตา แต่
ว่าข้อท้ายนี้ วิสังขารก็เป็นอนัตตาด้วย ฉะนั้น จึงได้ใช้คำให้
คลุมถึงทั้งหมดว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา เพราะว่าคลุมถึง
ทั้งสังขาร ทั้งวิสังขาร หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สังขตธรรม

อสังขตธรรม

คำว่า **สังขาร** นั้นแปลว่าผสมปรุงแต่ง สิ่งผสมปรุงแต่งทั้งหมดเรียกว่าสังขาร กล่าวโดยสรุปมี ๒ อย่างก่อน คือสังขารที่มีใจครอง เช่นว่าร่างกายของคนของสัตว์เดรัจฉานทั้งหลาย เรียกว่า **อุปาทินกสังขาร** ที่ไม่มีใจครองเช่นวัตถุทั้งหลาย เรียกว่า **อนุปาทินกสังขาร** สิ่งทั้งหลายที่ปรากฏอยู่บรรดาที่ตาเห็นหูได้ยินโดยเป็นรูปเป็นเสียง จมูกได้กลิ่น โดยเป็นกลิ่น ลิ้นได้รสโดยเป็นรส กายได้ถูกต้องโดยเป็น โผฏฐัพพะ แม้ใจคิดนึกถึงปรุงแต่งถึงไปโดยเป็นเรื่องเป็นราวต่าง ๆ คือที่เป็นวิสัยของอายตนะ แต่ว่าเป็นสิ่งที่มีอยู่ เป็นอยู่ปรากฏอยู่ อันเป็นสิ่งที่ปรุงแต่ง คือเป็นสิ่งที่มีเกิดขึ้น ตั้งอยู่ดับไป ดังที่มีแสดง **ลักษณะของสังขาร** ไว้ ๓ อย่าง คือมีความเกิดขึ้นปรากฏ มีความเสื่อมดับไปปรากฏ เมื่อตั้งอยู่มีความแปรปรวนเป็นอย่างอื่นปรากฏ

สิ่งเหล่านี้ ไม่ว่าจะมียใจครองหรือไม่มียใจครอง ไม่ว่าจะ เป็นวิสัยของตาหู เป็นต้น หรือว่าไม่เป็นวิสัยของตาหู เป็นต้น ไม่ว่าจะ เป็นเหตุไม่ว่าจะ เป็นผล เป็นสังขารทั้งหมด คือเป็น สิ่งผสมปรุงแต่งทั้งหมด สิ่งผสมปรุงแต่งอันเรียกว่าสังขารนี้ ไม่เที่ยง ที่เรียกว่า **อนิจจะ** ความไม่เที่ยงนั้น กำหนดพิจารณา ได้ที่ตัวสังขารเอง ดังที่ท่านสอนให้พิจารณาไว้ถึงลักษณะที่

เรียกว่าไม่เที่ยง คือเกิดดับ สังขารทั้งหลายมีความเกิดดับ ไม่มี
 ที่เกิดแล้วไม่ดับ มีเกิดมีดับเป็นคู่กัน หนึ่ง มีแล้วก็กลับไม่มี
 คือว่ามีเป็นนั่นเป็นนี่ขึ้นแล้วและในที่สุดก็กลับไม่มี เหมือน
 อย่างร่างกายมีชีวิตของทุก ๆ คนนี้ ก่อนจะเกิดก็ไม่มี เมื่อเกิด
 ก็มีขึ้น ในที่สุดเมื่อแตกสลายก็กลับไม่มี จึงเป็นสิ่งที่มีแล้ว
 กลับไม่มี

อนึ่ง เป็นของที่ดำรงอยู่ชั่วคราว เหมือนอย่างขอยืม
 เขามา ก็เหมือนอย่างร่างกายมีชีวิตนี้ของทุก ๆ คน ดำรงอยู่
 ชั่วคราว ไม่นานเท่าไร เหมือนอย่างของที่ขอยืมเขามา คือ
 ขอยืมธาตุดินน้ำไฟลมจากโลกมาก่อร่างสร้างอัฐภาพนี้ขึ้น
 แล้วก็ต้องส่งคืน ส่งธาตุดินน้ำไฟลมนี้คืนไปแก่โลก เหล่านี้
 เป็นลักษณะที่มีอยู่ เป็นไปอยู่ แก่สังขารทั้งหลาย กำหนดให้
 เห็นได้ ฉะนั้น สังขารทั้งหลายจึงไม่เที่ยง และพระพุทธเจ้าก็
 ตรัสสอนไว้โดยปริยายเป็นอันมาก เปิดเผยกระทำให้ตื่นว่า
 สังขารไม่เที่ยงอย่างไร แม้โดยนัยที่กล่าวมานี้

อนึ่ง สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ คำว่าเป็นทุกข์นั้นไม่ได้
 หมายความว่า เป็นทุกข์ขเวทนา เช่น อากาศเจ็บปวด เพราะว่าถ้า
 หมายความว่า เป็นทุกข์ขเวทนาแล้วก็เป็นได้แต่เฉพาะอุปาทิน
 นกสังขาร คือสังขารที่มีใจครองเท่านั้น คำว่าเป็นทุกข์ในที่นี้
 จึงมีความหมายว่าเป็นของที่ทนอยู่ยาก คือทนอยู่ไม่ได้ และ

คำว่า **ทุกขณะ** นั้น ตามพัญชนะก็แปลว่า ทนยาก คือทนอยู่ไม่ได้ จึงมีคำอธิบายไว้ว่า เพราะว่าถูกความเกิดความดับบีบคั้นอยู่บ่อย ๆ ตลอดเวลา ลักษณะที่ถูกความเกิดความดับบีบคั้นอยู่บ่อย ๆ ตลอดเวลานี้คือลักษณะที่เป็นทุกข์ ฟังมองเห็นลักษณะที่ถูกบีบคั้นนี้ได้ที่สังขารทั้งปวง ที่ร่างกายนี้ก็มองเห็นได้ว่าถูกความเกิดความดับบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา ต้นไม้ใบไม้เป็นต้นก็ถูกความดับบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา และข้อนี้ย่อมคลุมความไปถึงลักษณะที่เป็นทุกข์ทั้งหมดอันเนื่องไปจากความถูกบีบคั้นนี้ อันมีลักษณะต่าง ๆ

ดังเช่นที่มีท่านแสดงถึงลักษณะที่เป็นทุกข์ของร่างกายที่มีชีวิตอันนี้ไว้หลายอย่างหลายประการ แม้กระทั่งการแสวงหาอาหารมาบริโภคก็เป็นทุกข์อย่างหนึ่ง การที่ต้องบริโภคอาหารก็เพราะถูกความเกิดความดับบีบคั้นนั่นเอง ร่างกายอันนี้ประกอบขึ้นด้วยธาตุดินน้ำไฟลมเป็นความเกิด แล้วก็ถูกความดับบีบคั้นให้สิ้นไปหมดไปอยู่ตลอดเวลา ก็ต้องหาธาตุดินน้ำไฟลมเข้ามาเพิ่มเติมอยู่ตลอดเวลา ก็แปลว่าความที่มาเพิ่มเติมนั้นก็เป็นการเกิดความเกิดขึ้นอีก ก็เป็นความบีบคั้นอีก อาหารหยาบก็เห็นกันว่าบริโภควันละมือหนึ่ง ๒ มือ ๓ มือ แต่ว่าอาหารที่ละเอียดนั้นต้องบริโภคกันอยู่ทุกขณะ เช่นว่าลมหายใจเข้าออกที่ต้องกินลมกันอยู่ทุกขณะ เว้นขาดไม่ได้ แปลว่า การถ่ายและการกินนั้น

มีอยู่ทุกขณะหายใจเข้าออก กินเข้าไปก็เท่ากับเกิด ถ่ายออกไปก็เท่ากับดับ เป็นความเกิดความดับของสังขารที่มีชีวิต จึงต้องถูกความเกิดความดับนี้บีบคั้นอยู่ตลอดเวลา แม้สังขารที่ไม่มีใจครองเช่นต้นไม้ ก็ต้องกินอาหารอยู่ตลอดเวลาเช่นเดียวกัน ถูกความเกิดความดับบีบคั้นอยู่ตลอดเวลาเหมือนกัน แม้สิ่งทั้งหลายนอกจากนี้ก็เช่นเดียวกัน แต่ว่ามีลักษณะที่ต่าง ๆ กันออกไป

เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงเป็นสิ่งที่ทนอยู่ไม่ได้ คือทนอยู่คงที่ไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปเรื่อย นี่คือลักษณะที่เป็นทุกข์ สังขารทั้งหลายจึงเป็นทุกข์ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงชี้แจงกระทำให้ตื่น คือให้เข้าใจง่ายว่าสังขารทั้งหลายเป็นทุกข์อย่างไรไว้เป็นอันมาก

อัตตา อนัตตา

จากนี้จะได้แสดงข้อที่ธรรมทั้งปวงเป็น **อนัตตา** คือมิใช่อัตตาตัวตน ข้อนี้นับว่าเป็นหลักสำคัญของพระพุทธศาสนา ซึ่งต่างจากศาสนาอื่นทั้งหมด บรรดาศาสนาอื่นทั้งหมด ไม่ว่าจะ เป็นศาสนาที่เกิดก่อนพระพุทธศาสนา หรือศาสนาที่เกิดภายหลังพระพุทธศาสนา ย่อมแสดง **อัตตา** คือตัวตนทั้งนั้น

ดังจะพึงเห็นได้ เช่น ศาสนาพราหมณ์ ก็แสดงโดยคำ ความว่าทุกคนมี **อาตมัน** คืออัตตา และเมื่อได้อบรมอาตมัน

หรืออตตาทให้เต็มที่แล้ว ก็เป็น **มหาตมัน** (อตตาทใหญ่) ดังที่มาใช้เรียกว่า มหาตมะ และมหาตมันนี้ในที่สุดก็เข้าร่วมอยู่ใน **ปรมาตมัน** เป็นปรมาอตตาท เป็นที่รวมของอตตาททั้งหมด การแสดงคำนี้ก็คล้ายจะกล่าวเรียกได้ว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอตตาทหรืออาตมัน

แม้ศาสนาที่เกิดภายหลังพระพุทธศาสนาก็เช่นเดียวกัน แสดงถึงสรวงสวรรค์อันเป็นที่สถิตอยู่ของ **พระเป็นเจ้า** หรือของเทพ ซึ่งดำรงอยู่เป็นนิรันดร์ และผู้ที่ได้ปฏิบัติตามลัทธิศาสนานั้น ๆ ตายไปก็จะได้ไปเกิดในสรวงสวรรค์ อยู่กับพระเป็นเจ้านั้นตลอดนิรันดร์ การแสดงดังนี้ก็เป็นการแสดงอตตาทนั่นเอง และอตตาทที่สถิตอยู่นิรันดร์ดังนั้นก็เท่ากับเป็นปรมาตมัน ดังแสดงในศาสนาพราหมณ์ หรือที่เป็นฮินดูในเวลาต่อมา

แม้ในพระพุทธศาสนาเอง ที่เป็น **มหายาน** หรือ **อาจารย์วาท** ก็ได้แก่หลักพระพุทธศาสนาเป็นอตตาทตัวตนไป เช่นเดียวกัน ดังที่ได้แสดงว่า ได้มี **พระอาทิพุทธะ** สถิตอยู่เป็นนิรันดร์ในสรวงสวรรค์ชั้น ๑ และได้มีพระพุทธรูปอีกเป็นอันมาก ได้มีพระโพธิสัตว์อีกเป็นอันมาก สถิตอยู่เป็นนิรันดร์เช่นกัน ส่วนพระพุทธเจ้าที่มาตรัสรู้ในโลกนี้เป็น **พระมนุษย์-พุทธเจ้า** ที่ถูกส่งให้มาเป็นคราว ๆ การแสดงอย่างนี้ก็เป็นการแก่หลักของพระพุทธศาสนาเดิม เป็นอตตาทมีตัวตนไปอีก ก็เข้า

ทำนองปรมาตมัมของศาสนาพราหมณ์นั้นแหละ

แต่พระพุทธรศาสนาสายเดิมนั้นหาได้แสดงเช่นนี้ไม่ได้แสดงว่า **สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา** ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตามีโช้อตตาดัวตน ในเบื้องต้นพึงเข้าใจอธิบายทั่วไปโดยสังเขปก่อนว่า คำว่า **ธรรมทั้งปวง** นั้นมี ๒ อย่าง คือ

สังขตธรรม ธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง หรือสังขาร

อสังขตธรรม ธรรมที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง ได้แก่แก้วสังขาร
อีกอย่างหนึ่ง

สังขตธรรม ธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งหรือว่าสังขารนั้น ก็ได้แก่สังขารดังที่ได้อธิบายมาแล้วในข้อว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยงสังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ คือว่าทุก ๆ สิ่ง ทุก ๆ อย่างที่ประกอบด้วยสังขตลักษณะ คือลักษณะของสิ่งที่มีปัจจัยปรุงแต่งขึ้นมาอันได้แก่ทุกข์มีความเกิดขึ้นปรากฏ มีความเสื่อมสิ้นไปปรากฏทุก ๆ สิ่งทุก ๆ อย่างที่ประกอบด้วยลักษณะดังนี้เป็นสังขารหรือกล่าวให้สั้นเข้ามาอีกอย่างหนึ่งว่า สิ่งที่มีความเกิดขึ้นและความดับไปเป็นธรรมดา สิ่งนั้นเป็นสังขารหมด ในข้อนี้ก็ได้อธิบายแล้วในข้อข้างต้นนั้น สังขตธรรมธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งหรือสังขาร คือสิ่งที่มีลักษณะดังที่กล่าวมานี้ เป็นอนิจจะคือไม่เที่ยง เป็นทุกขะคือเป็นทุกข์ และเป็นอนัตตาไม่ใช่้อตตาดัวตน ดังกล่าวในข้อที่ ๓ นี้ ลักษณะอันพึงพิจารณาให้เห็นว่า

เป็นอนัตตามีใช้อัตตาทัวตนนั้น ดังนี้

ไม่อยู่ในอำนาจ คือบังคับให้เป็นไปตามปรารถนาไม่ได้
ว่าขอให้สังขารของเราจงเป็นอย่างนี้เถิด ขอให้สังขารของเราอย่า
เป็นอย่างนั้นเลย ยกตัวอย่างเช่นว่ากายและใจ อันนี้เรียกตาม
ศัพท์ธรรมว่า **นามรูป** นามก็คือใจ รูปก็คือกาย เรียกว่า นามรูป
หรือเรียกอย่างง่าย ๆ ว่า กายใจอันนี้ หรือว่าจะเรียกจำแนก
ออกไปอีกว่า **ขันธ ๕** คือกองทั้ง ๕ ได้แก่

รูปขันธ	กองรูป คือรูปกายอันนี้
เวทนาขันธ	กองเวทนา ได้แก่ ความรู้สึกเป็นสุข
เป็นทุกข์ หรือเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์
ไม่สุข
สัญญาขันธ	กองสัญญา คือความจำหมาย
สังขารขันธ	กองสังขาร คือความคิดปรุงหรือความ
ปรุงคิดต่าง ๆ
วิญญาณขันธ	กองวิญญาณ คือความรู้สึกเห็นรูป
ได้ยินเสียง เป็นต้น

ทั้ง ๕ นี้เป็นอนัตตา มีใช้อัตตาทัวตน เพราะบังคับให้เป็นไป
ตามปรารถนาไม่ได้ ด้วยว่าขันธทั้ง ๕ นี้ต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้อง
ตาย จะบังคับว่า อย่าให้แก่ อย่าให้เจ็บ อย่าให้ตาย ดังนี้
หาได้ไม่ ในบางพระสูตรได้ยกเอาเจ็บขึ้นมาเป็นตัวอยางว่าเป็น

ไปเพื่ออาหารคือความป่วยไข้หรือว่าความเจ็บป่วยต่าง ๆ แต่
 โดยความก็หมายรวมทั้งหมดดังที่กล่าวมา เมื่อบังคับให้เป็นไป
 ตามปรารถนาไม่ได้ จึงเป็นอนัตตามิใช่ตัวตน

เมื่อเป็นดังนี้ จึงกล่าวได้อีกว่าขัดกันกับความเป็นอัตตา
 คือตัวตน ก็เพราะว่าอันสิ่งที่จะพึงเรียกว่าเป็นอัตตา คือตัวตน
 นั้นพึงเป็นสิ่งที่ยั่งยืน ไม่แปรปรวน คือเป็นไปตามที่
 ปรารถนาต้องการ สิ่งที่เป็นอัตตาคือตัวตนพึงเป็นเช่นนี้ แต่ว่า
 ชั้นที่ ๕ นี้หาได้เป็นเช่นนี้ไม่ เพราะฉะนั้น จึงเป็นสิ่งที่ขัด
 กันกับความเป็นอัตตาคือตัวตน

เมื่อเป็นดังนี้ จึงกล่าวได้อีกว่าเป็นของที่สูญ คือว่าง
 เปล่าจากความเป็นอัตตาคือตัวตนที่แท้จริงนั้น ความรู้สึกว่าเป็น
 อัตตาคือตัวตนนั้น เป็นเพียงความยึดถือเท่านั้น คือยึดถือว่า
 รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นของเรา เราเป็นรูป
 เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ รูป เวทนา สัญญา สังขาร
 วิญญาณ เป็นอัตตาตัวตนของเรา ดังนี้เป็นเพียงความยึดถือ
 อันเรียกว่า **อุปาทาน** คือความยึดถือของใจ ยึดถือไว้เช่นนั้น แต่
 อันที่จริงนั้น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ หาได้เป็น
 ของเรา เป็นเราหรือว่าเป็นดังที่ยึดถือนั้นไม่ รูปก็คงเป็น
 รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณก็คงเป็นเวทนา สัญญา
 สังขาร วิญญาณ หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่ง กายและใจอันนี้ก็คง
 เป็นกายและใจ หาได้เป็นเราเป็นของเราหรือว่าเป็นตาม

ที่ยึดถือไม่ ฉะนั้น จึงไม่มีเรา ไม่มีของเรา กล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า ไม่มีอัตตาคือตัวตนอันแท้จริงอยู่ในขั้นที่ ๕ หรือในกายและใจ อันนี้ กายและใจอันนี้จึงว่างเปล่าจากความเป็นอัตตาตัวตนโดยแท้จริง ไม่มีอัตตาตัวตนอยู่ในกายและใจ หรือในขั้นที่ ๕ อันนี้

เมื่อเป็นเช่นนี้จึงกล่าวได้อีกอย่างหนึ่งว่า ไม่มีเจ้าของ โดยแท้จริง ความเป็นเจ้าเข้าเจ้าของนั้นเป็นความยึดถือเท่านั้น ดังที่กล่าวว่า รูปเป็นของเรา เวทนาเป็นของเรา เป็นต้น หรือว่า กายของเรา ใจของเรา เป็นต้น หรือว่าสิ่งนั้นสิ่งนี้ของเราดังนี้ เป็นสักแต่ว่าความยึดถือ โดยที่แท้แล้ว สิ่งเหล่านี้หาได้เป็นของเราหรือเป็นของตนโดยแท้จริงไม่ เพราะฉะนั้น จึงเป็นสิ่งที่ไม่มีเจ้าของ

ลักษณะที่พึงพิจารณาดังกล่าวมานี้ คือไม่เป็นไปในอำนาจ ชัดแย้งต่อความเป็นอัตตา สุนฺญคือว่างเปล่าจากความเป็นอัตตา ไม่มีความเป็นเจ้าของที่แท้จริง ดังนี้เป็นลักษณะแห่งอนัตตา คือมิใช่อัตตาตัวตน

ตามที่ยกมานี้ ยกมาเป็นตัวอย่างเฉพาะขั้นที่ ๕ หรือรวมเรียกว่า นามรูป หรือกายและใจอันนี้ แม้สังขารทุก ๆ อย่างในโลกนี้ก็มิมีลักษณะเช่นเดียวกัน คือเป็นอนัตตามิใช่อัตตาตัวตน โดยที่มีลักษณะอันจะพึงกำหนดพิจารณาได้เช่นเดียวกัน ดังที่กล่าวมาแล้ว

อสังขตธรรม ธรรมที่ไม่มีปัจจัยปรุง หรือ **วิสังขาร**

ได้แก่อะไร ในข้อนี้เป็นสิ่งที่พิจารณาเห็นได้ยากสักหน่อย ในบาลีท่านใช้คำเป็นพหูพจน์ คือมีจำนวนมากสิ่ง จึงตรงกันข้ามกับความเข้าใจของบางคนที่ว่า วิสังขารหรืออสังขตธรรมนั้นมีอย่างเดียว ได้แก่พระนิพพาน แต่เพราะท่านแสดงคำไว้เป็นพหูพจน์ คือว่าอสังขตธรรมทั้งหลาย หรือวิสังขารทั้งหลาย ก็แสดงว่ามีมาก อสังขตธรรมหรือวิสังขาร พึงพิจารณาเห็นโดยหลักทั่วไปว่า ได้แก่ สิ่งที่เป็น **ธาตุแท้** ที่ไม่มีอะไรผสมปรุงแต่งทั้งหมด สิ่งที่เป็นธาตุแท้ก็มีได้ทั้งที่เป็นวัตถุหรือเป็นรูปธรรม ทั้งส่วนที่ไม่ใช่เป็นวัตถุ หรือขอยืมเรียกว่า นามธรรม

ธาตุแท้คืออะไร?

กล่าวถึงสิ่งที่เป็นวัตถุก่อน **ธาตุแท้ที่เป็นวัตถุ** นั้นไม่ได้หมายถึงธาตุ ๔ ที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนากัมมัฏฐาน คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ดังที่แสดงว่า ส่วนที่แข็งแข็งมีผสมจนเป็นต้นเป็นธาตุดิน ส่วนที่เอิบอาบมีน้ำดี น้ำเสลดเป็นต้น เรียกว่าธาตุน้ำ ส่วนที่อบอุ่นเช่นไฟธาตุในร่างกายอันนี้เรียกว่าธาตุไฟ ส่วนที่พัดไหวเช่นลมหายใจเข้าออกเป็นต้นเรียกว่าธาตุลม ธาตุ ๔ ที่กล่าวมานี้ก็เป็นส่วนผสมคือเป็นสังขารทั้งนั้น อย่างผสมจนเป็นต้นก็เป็นสังขาร เพราะเป็นสิ่งผสมปรุงแต่ง แต่ที่เรียกว่าเป็นธาตุ ในที่นี้ก็หมายความว่า เป็นธาตุ

สำหรับใช้พิจารณาทางกัมมัฏฐาน เพื่อที่จะได้มองเห็นว่า ในร่างกายอันนี้มีสักแต่ว่าเป็นธาตุดังกล่าว ไม่มีสัตรีบุคคลอัตตาตัวตนอยู่ที่ไหน ก็เพื่อให้เห็นเป็นอนัตตาดังที่กล่าวมาข้างต้น เพื่อให้เห็นว่าเป็นผมเป็นขนซึ่งเป็นธาตุดินเป็นต้น เพราะฉะนั้นแม้วัตถุตั้งที่เรียกว่าธาตุ ๔ นี้ก็ยังไม่ใช่เป็นธาตุแท้ ส่วนธาตุแท้ นั้น ก็จะต้องค้นกันต่อไปจนถึงละเอียดที่สุด ที่แยกออกไปอีกไม่ได้ อันไม่มีสิ่งผสมปรุงแต่งอะไรอีก ถ้ามีก็นั้นแหละเป็นธาตุแท้

คราวนี้มาว่าถึงธาตุแท้ที่ไม่ใช่รูปไม่ใช่วัตถุ ดังที่ขอยืมคำเรียกว่านามธรรมนั้น **ธาตุแท้ที่ไม่ใช่วัตถุ** ดังนี้ พึงเห็นได้ในลักษณะหลายอย่าง ธรรมที่เป็นสัจจะคือเป็นความจริง ที่เป็นกฎธรรมดาที่ประจำอยู่ดังเช่นที่แสดงไว้ใน **ธรรมนิยามสูตร** ที่กำลังอธิบายนี้ว่า สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ข้อเหล่านี้เป็นอสังขตธรรม หรือเป็นวิสังขาร คือไม่ใช่ปรุงแต่งขึ้นมา ไม่มีใครปรุง ไม่มีใครแต่งขึ้นมา แต่ว่าเป็นความจริง เป็นความจริงที่ดำรงอยู่ ไม่มีเกิด ไม่มีดับ แม้พระพุทธเจ้าเองก็ไม่ได้ทรงแต่งขึ้น แต่ทรงค้นพบเมื่อทรงค้นพบแล้วก็ได้ทรงบอก ทรงแสดง ทรงชี้แจงให้รู้เท่านั้น ฉะนั้น แม้สัจธรรมดังที่กล่าวมานี้ก็เป็นอสังขตธรรม หรือเป็นวิสังขาร ธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ คือที่ทรงพบทั้งหมด โดย

เป็นสังขจะ โดยเป็นความจริง ที่ไม่มีเกิด ไม่มีดับ ดังนี้ก็กล่าว
ได้ว่าเป็นอสังขตธรรม หรือเป็นวิสังขารทั้งหมด

การปฏิบัติ การบรรลु และภูมิธรรม

คราวนี้ อสังขตธรรมหรือวิสังขารที่ผู้ปฏิบัติพึงบรรลุคือ
เข้าถึงได้แก่ภูมิชั้นที่พึงบรรลุที่พึงเข้าถึงโดยลำดับ อันภูมิชั้น
เหล่านี้เป็นสิ่งที่มียู่ ผู้ปฏิบัติไม่ได้ปรุงไม่ได้แต่ง สิ่งที่ผู้ปฏิบัติ
ปรุงแต่งนั้นได้แก่การปฏิบัติที่เป็นเหตุและการบรรลุที่เป็นผล
การปฏิบัติที่เป็นเหตุนั้นกล่าวโดยย่อเป็นตัวอย่างก็ได้แก่ มรรค
มีองค์ ๘ รวมเข้าเป็นศีล สมาธิ ปัญญา ผู้ปฏิบัติต้องปรุงต้อง
แต่ง คือต้องปฏิบัติให้เป็นศีลขึ้นมา ให้เป็นสมาธิขึ้นมา ให้
เป็นปัญญาขึ้นมา คือต้องทำนั่นเอง ถ้าไม่ปรุงไม่แต่งคือไม่ทำ
ก็ไม่เป็นศีล ไม่เป็นสมาธิ ไม่เป็นปัญญาขึ้นมา เพราะฉะนั้น
การปฏิบัติทั้งหมดนี้จึงเป็นสังขตธรรม ธรรมที่ปรุงแต่งหรือ
เป็นสังขาร คราวนี้การบรรลุภูมิชั้นด้วยการปฏิบัติไปโดยลำดับ
แม้การบรรลุนี้ก็เป็นการปรุงการแต่ง คือต้องทำจึงมีการบรรลุ
ถ้าไม่ทำก็ไม่มีการบรรลุ แต่ว่าภูมิชั้นที่บรรลุขึ้นไปโดยลำดับนั้น
ไม่ได้ปรุงไม่ได้แต่ง เป็นสิ่งที่มียู่ ฉะนั้น ภูมิชั้นนั้นก็
เป็นวิสังขาร หรือเป็นอสังขตธรรม ธรรมที่ไม่ได้ปรุงไม่ได้แต่ง

ยกตัวอย่างที่เป็นวัตถุ เช่นว่าการเดินทาง การถึงและ

ภูมิประเทศที่ถึง การเดินทางนั้น ผู้เดินทางต้องปรุงแต่งคือ ต้องทำ คือทำการเดินทาง จะเดินไปด้วยเท้าหรือด้วยยานพาหนะอันใดก็ตาม ต้องมีการปรุงการแต่งคือต้องทำ ทำการเดินทาง การเดินทางนี้จึงเป็นสังฆตธรรม หรือเป็นสังฆารคราวนี้เมื่อเดินทางไปก็มีการถึง การถึงนั้นก็เป็นการปรุงการแต่งเหมือนกัน ต้องทำเหมือนกันจึงมีการถึง ฉะนั้น การถึงจึงเป็นสังฆตธรรมหรือเป็นสังฆาร แต่ภูมิประเทศที่ถึงนั้นไม่ได้ปรุงไม่ได้แต่ง เป็นสิ่งที่มีอยู่ เหมือนอย่างเช่นเดินทางไปไหว้พระปฐมเจดีย์ การเดินทางไปก็ดี การถึงพระปฐมเจดีย์ก็ดี นี้เป็นสังฆตธรรมหรือเป็นสังฆาร แต่ภูมิประเทศที่ถึงองค์พระปฐมเจดีย์นั้น ผู้ปฏิบัติไม่ได้ปรุงไม่ได้แต่ง เป็นสิ่งที่มีอยู่ แต่ว่าเป็นที่ถึงเท่านั้น ภูมิประเทศที่ถึงนี้แหละเท่ากับเป็นวิสังฆารหรืออสังฆตธรรม นี่เป็นการเปรียบเทียบทางวัตถุ

คราวนี้ทางการปฏิบัติก็เช่นเดียวกัน **การปฏิบัติ** และใน **การบรรลุ** นี้เป็นสังฆตธรรม เป็นสังฆาร แต่ที่ **ภูมิธรรม** ที่ถึงที่บรรลุไปโดยลำดับนี้เป็นวิสังฆาร หรือเป็นอสังฆตธรรม ผู้ปฏิบัติไม่ได้ปรุง ไม่ได้แต่ง

เพราะฉะนั้น ท่านจึงมีแยกเรียกว่า มรรคผลนิพพาน **มรรค** นั่นก็คือการปฏิบัติ **ผล** นั่นก็คือการบรรลุหรือการถึง มรรคและผลนี้เป็นสังฆตธรรม ธรรมที่ต้องปรุงแต่งหรือว่าเป็นสังฆาร ผู้ปฏิบัติจะต้องปฏิบัติในมรรค คือทำมรรคปรุงมรรค

แต่งมรรคให้มีขึ้น จึงจะบรรลุจึงจะถึง การบรรลุการถึงนั้นจึงเป็นสิ่งที่ต้องทำต้องปรุงต้องแต่ง จึงเป็นสังขตธรรม หรือเป็นสังขารทั้งหมด และก็ต้องอยู่ในลักษณะของความเกิดดับดังกล่าวมาข้างต้น ก็เพราะว่า เกิดก็คือว่าต้องทำให้มีขึ้น ความทำให้มีขึ้นนี้เรียกว่าเกิด คราวนี้เมื่อสำเร็จลงแล้วก็ดับ ก็เหมือนอย่างว่า เมื่อเริ่มปฏิบัติก็เป็นเกิดไปโดยลำดับ คราวนี้เมื่อบรรลุแล้วก็หยุดการปฏิบัติได้ และการบรรลุนั้นก็เป็นอย่างอันที่สิ้นสุดหมายความว่า ในขั้นนั้นก็เป็นอย่างดับ เพราะฉะนั้น แม้มรรคและผลก็เป็นสิ่งที่มีเกิดมีดับดังนี้ แต่ว่าภูมิที่บรรลุ คือ **นิพพาน** นั้น ผู้ปฏิบัติไม่ได้ปรุงไม่ได้แต่ง เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่าบรรลุนิพพาน เป็นสิ่งที่มีอยู่ เป็นสิ่งที่ไม่เกิดไม่ดับ คือเป็นธรรมตาหรือเป็นกฎธรรมตา ดังที่กล่าวมาข้างต้น นั่นคือเป็นสังขธรรมธรรมที่เป็นตัวความจริง ไม่มีเกิด ไม่มีดับ เป็นสิ่งที่มีอยู่ และท่านเรียกว่าเป็น **อายตนะ** คือเป็นที่ต่อได้ หมายความว่าบรรลุได้ ไม่ใช่บรรลุไม่ได้ และนิพพานนั้นก็หลายชั้นโดยลำดับ แต่จะยังไม่กล่าวให้พิสดาร

เพราะฉะนั้น อสังขตธรรมหรือวิสังขารเมื่ออธิบายดังนี้จึงเป็นสิ่งที่มามาก และแม้อสังขตธรรมหรือวิสังขารนี้ก็เป็นอย่างอนัตตา คือมิใช่เป็นอัตตาตัวตนของใคร แต่เป็นกฎธรรมตาเป็นสังขธรรม ไม่มีใครเป็นเจ้าของทั้งนั้น เป็นอนัตตาคือมิใช่อัตตาตัวตน อยู่ตามสภาพธรรม

ฉะนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา ท่านจึงสอนให้ปฏิบัติปล่อยวางไม่ยึดถือ พิจารณาสังขอันใดก็พิจารณาเพื่อ

ปล่อยวางสิ่งอันนั้น ไม่ใช่เพื่อยึดถือสิ่งอันนั้น เช่นว่าพิจารณาสติปัฏฐานทั้ง ๔ กาย เวทนา จิต ธรรม หรือพิจารณานามรูปพิจารณาแล้วก็ปล่อยวาง ไม่ยึดถือ และแม้ธรรมปฏิบัติจะเป็นสติก็ตาม จะเป็นสมาธิก็ตาม เป็นปัญญาก็ตาม ก็ไม่ใช่เป็นสิ่งที่พึงยึดถือว่า สติสมาธิปัญญาเหล่านี้เป็นอัตตาตัวตน เพราะว่าสติสมาธิปัญญาเหล่านี้เป็นเครื่องปล่อยวางความยึดถือทั้งหมดจะไปยึดถือเอาเครื่องปล่อยวางความยึดถือก็ไม่ได้ ยึดถือเข้าเมื่อใดก็เป็นอุปาทานเข้าเมื่อนั้น เป็นอันตรายต่อสติสมาธิปัญญาที่ปฏิบัติ เพราะฉะนั้น ธรรมทั้งหมด แม้ที่เป็นวิลังขารคืออสังขตธรรม จึงเป็นอนัตตา มิใช่อัตตาตัวตน

ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพาน ถ้าไปยึดพระนิพพานเข้าเมื่อใดก็บรรลุไม่ได้ ดังที่มีแสดงถึงท่าน พระอาณนทร์ ว่า ในวันที่ท่านจะตรัสรู้นั้น ท่านมีความเพียรแรงกล้า ท่านมุ่งจะบรรลุพระนิพพานให้ได้ ก็แปลว่ายึดพระนิพพาน ก็บรรลุไม่ได้ จนท่านคิดว่าท่านจะพักหยุดการปฏิบัติสักพัก จึงได้เอนองค์ลงในขณะที่เอนองค์ลง เรียกว่าอยู่ในอิริยาบถทั้ง ๔ ไม่ใช่ นั่ง ไม่ใช่นอน ไม่ใช่ยืน ไม่ใช่เดิน ความบรรลุนิพพานก็ปรากฏขึ้นในขณะนั้น ก็คือในขณะที่ท่านปล่อยวางนั่นเอง ปล่อยวางความยึดถือ ท่านบำเพ็ญธรรมปฏิบัติมาเต็มเปี่ยมแล้ว แต่ว่ายังยึดถืออยู่มุงอยู่ด้วยตัณหา อยากจะได้ อยากจะถึงโดยเร็ว ก็บรรลุไม่ได้ ครั้นปล่อยวางใจลงก็บรรลุทันที ดังนี้

๕๗

เพราะฉะนั้น ธรรมทั้งหมด คือทั้งที่เป็นสังฆธรรมหรือ
สังฆาร อสังฆธรรมหรือวิสังฆาร เป็นอนัตตามีใช้ตัวตน นี่เป็น
หลักของพระพุทธศาสนาที่เป็นสายตรง ไม่มีอัตตาตัวตนทั้งหมด
จึงนับว่าเป็นลักษณะพิเศษที่ท่านทั้งหลายควรจะกำหนดให้ทราบไว้
มีจำเพาะพระพุทธศาสนาเท่านั้น.

ISBN 974-580-829-6

9 789745 808294

มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ราคา 20.00

บาท